

СУЙИМА ҒАНИЕВА,
ҚОСИМЖОН СОДИҚОВ

ЁЗУВ ТАРИХИ ВА ҚИТОБАТ САНЪАТИ

Суйима Ганиева, Қосимжон Содиқов. Ёзув тарихи ва китобат санъати (ўқув кўлланма). –Т.: ТошДШИ, 2013 88 б.

Ушбу кўлланмада Марказий Осиё халқларининг ёзув маданияти ва китобат санъати тарихи хусусида сўз юритилади.

Китоб талабалар ва шу соҳа билан қизиқувчиларга мўлжалланган.

Тақризчилар:

*тарих фанлари доктори, профессор М. Исҳоқов
филология фанлари номзоди, доцент М. Эшмухамедова*

*Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим
вазирлигининг 2013 йил 19 апрелдаги 128- сонли буйруғига асосан
нашрга тавсия этилган (рўйхатга олиш рақами 128-094)*

© Суйима Ганиева, Қосимжон Содиқов
© Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2013

КИРИШ

Таянч тушунчалар: *ёзув, графика; графемика, палеография, эпиграфика, нумизматика; китоб, китобат иши, хаттотлик санъати, китобат санъати.*

Эътибор қаратиладиган масалалар:

Ёзув кишилиқ тарихидаги буюқ ихтиролардан бири сифатида. Ер юзида тарқалган ҳозирги фонетик ёзувларнинг илдизи. Китоб тарихи: унинг юзага келиши ва тарихий такомилли.

Ёзув кишилиқ тарихидаги буюқ ихтиролардан биридир. У жамиятнинг ижтимоий-сиёсий, маданий ҳаётида катта ўрин тутди. Ёзув замонлар ва маконлар узра ахборот тизимини яратиб берди; кишилиқнинг ҳаётий тажрибаларини, адабий ва илмий меросини авлоддан-авлодга етказиб келди; маънавият ва тафаккур тараққиётининг узлуксизлигига, давлат ва жамият бошқарувига, адабий тил меъёрларининг бир қолипда амал қилиши ҳамда ёзма услубларнинг такомиллига хизмат қилди. У ана шундай буюқ хизматлари билан инсоният цивилизациясини таъминлаб берди.

Кишилиқ тарихида ёзув амалиётини пиктографик, идеографик, бўғин ёзувлари бошлаб берди. Алифболи (фонетик) ёзувлар тарихи, табиийки, инсон ўз нутқидаги товушларни фарқлай бошлаган, лингвистик билимлар анча такомиллашган даврларга тўғри келади.

Ер юзида тарқалган ҳозирги фонетик ёзувларнинг илдизи бир. Илк фонетик алифбони канъонийлар (финикийлар) ўйлаб топган эдилар. Улар ўз тилидаги ундошлар тизимига таянган ҳолда 22 белгили алифбони яратдилар. Ушбу хат фанда финикий (ёки канъоний) ёзуви номи билан юритилади. Фонетик ёзувлар ўша канъоний алифбосидан келиб чиққан. Бу тизим қадимги юнон алифбоси воцитасида Европага, оромий ёзуви воцитасида эса Олд Осиё, Ўрта Шарқ ва Марказий Осиёга ёйилди.

Мелоддан бурунги VI асрда Мисрдан Марказий Осиёгача бўлган худудда аҳмонийлар сулоласи ҳукумронлик қилган. Бу сулола даврида давлат ишларида оромий хати амал қилди. Ўша кезлар Ўрта Осиё ҳам аҳмонийлар давлатининг қўл остида бўлгани учун, маҳкама ва хўжалиқ фаолиятида оромий ёзуви ва тили ишлатилган. Аҳмонийларнинг инкирозидан сўнг, ерли халқлар дав-

лат ишларини ўз қўлларига ола бошладилар. Бунинг оқибатида миллий тилларнинг ҳам мавқеи кўтарилди. Мелоддан бурунги V–IV юзйилликлардан аждодларимиз оромий алифбоси асосида ўз тилларига мос бўлган ёзувларни ярата бошладилар. Бошлаб хоразм, суғд, парфёний, бохтарий, авеста ёзувлари юзага келди. Кейинчалик бу шажара уйғур, моний алифболари билан бойиди. Бироқ бу ёзувларнинг илк босқичларига оид ёдгорликлар жуда оз сақланган. Бу тупроқлардан чиққан археологик топилмаларга қараганда, Ўрта Осиё халқлари қўллаган айрим ёзувларнинг тарихи 2500 йилни бўйлайди.

Китобат санъати ҳам аждодларимизнинг ёзув тарихи билан боғлиқ ҳолда шаклланиб, равнақ топган. У ҳам икки ярим минг йиллик тарихга эга.

Олимларнинг фикрича, “Авеста” китоби бошлаб оромий хатида битилиб тартибга солинган. Унинг сўнгги варианты эса авеста хатида кўчирилган.

Қадим Парфия тупроғидан мелоддан бурунги биринчи юзйилликка оид маҳаллий парфёний ёзувида битилган минглаб сопол парчалари чиққан. Булардан ташқари, манбаларда парфёнийлар даврида “Авеста” ва бошқа китоблар битилганлиги ҳақида маълумотлар бор.

Хоразм ўлкасидан топилган энг эски ёзув ёдгорликлари сопол буюмлар, ёғоч, чарм сиртига битилган хўжалик ҳужжатлари, астондонлар (ўликнинг суякларини солиб кўмиладиган сопол идиш)даги ёзувлардир.

Суғд ёзувининг тарихи мелоддан бурунги III–II юзйилликлардан бошланади. Унинг илк даврларидан ёзувли тангалар, мелоднинг бошларидан сополаклардаги ёзувлар қолган. Бизгача етиб келган суғд ёзувидаги йирик битиглар мелодий IV асрга оид. Улар узоқ йўлга отланган савдогарларнинг ўз юртига ёзган хатлари бўлиб, суғд мактубот жанрининг илк ва, шунинг билан бирга, гўзал намуналаридир. Хатларнинг услуби, матн тузилиши қадимги суғд адабиётида мактубот жанри юқори даражада эканидан далолат беради.

Суғд китоблари бирмунча кейинги даврларга тегишли. Улар будда, моний, насроний диний-ахлоқий асарлари бўлиб, суғдлар орасида ушбу динларнинг ёйилиши билан боғлиқ ҳолда яратилган. Суғд тилидаги китоблар ичида, айниқса, будда мазмунли асарлар

салмоқли ўрин тутаети. Фанда бундай китоблардан ўттизтачаси маълум; уларнинг баъзилари яхлит, кўпи узинди ҳолида.

Илк ўрта асрларда туркий тилдаги китоблар кўк турк, уйғур, моний ёзувларида битилган.

Ўрта Осиё халқлари китобат тарихида араб ёзувининг ўрни жуда катта. Ўрта асрларда бу ўлкаларда туркий, форсий ва араб тилидаги китоблар кенг ёйилди. Улар диний-фалсафий, адабий, тарихий, илмий асарлар, ҳуқуқшунослик, табобатчилик ва бошқа соҳаларга оид китоблардир.

Сўроқ ва топшириқлар:

1. *Кишилик тарихида ёзув ва унинг аҳамияти қандай?*
2. *Ёзув ва унинг тарихи билан шуғулланувчи фан ҳамда унинг тармоқлари тўғрисида сўзлаб беринг.*
3. *Ёзув ва унинг илк кўринишлари тўғрисида сўзлаб беринг.*
4. *Илмий адабиётларга таяниб, фонетик ёзувларнинг илдизлари тўғрисида сўзлаб беринг.*
5. *Марказий Осиё халқларининг ёзув маданияти тарихи тўғрисида нималарни биласиз?*
6. *Ёзув тарихига бағишланган китоблардан ва интернет материалларидан Марказий Осиё халқлари ёзув тарихи бўйича материал тўплаг.*
7. *Китобат иши, хаттотлик санъати, китобат санъати деганда нимани тушунасиз?*
8. *Марказий Осиё халқлари тарихида илк китоб яратиш тарихи қачондан бошланади?*

БИРИНЧИ БЎЛИМ

МАРКАЗИЙ ОСИЁ ХАЛҚЛАРИНИНГ ЎЗУВ МАДАНИЯТИ ТАРИХИ

Таянч тушунчалар: *авеста ёзуви, қадимги хоразмий ёзуви, кўк турк ёзуви, суғд ёзуви, моний ёзуви, браҳма ёзуви, сурёний ёзуви, араб алифбоси негиздаги туркий ёзув.*

Эътибор қаратиладиган масалалар:

- Марказий Осиё халқларининг қадимги ва ўрта асрларда қўллаган ёзувлари.
- Аждодларимизнинг улуғ кашфиёти.
- Қадимги алифболарнинг имло принциплари.
- Ёзма ёдгорликлар очикламаси.

Марказий Осиё халқларининг ёзув маданияти тарихида қатор, ҳар қайсиси ўзича такомил босқичига эришган бутун бошли ёзувлар тизими амал қилган. Жумладан, туркий халқлар эскида кўк турк, уйғур, моний, браҳма, сурёний ёзувларидан фойдаланди, бу ўлкаларга исломнинг кириб келиши билан араб ёзувига ўтилди. Суғдлар эса миллий суғд хати, моний ёзувларидан фойдаланди. Қадимги хоразм тили учун хоразм ёзуви, кейинчалик араб алифбоси ишлатилган.

Ўрта ва Марказий Осиё халқларининг маънавий-маданий юксалиши, давлатчилик тарихи, ижтимоий-сиёсий муносабатларнинг юзага келиши, диний қарашлари, уларнинг қўшни шарқ халқлари билан кечган маданий муносабатларига боғлиқ ҳолда ёзув маданиятида ўзгаришлар юз берган. Баъзи ёзувлар халқнинг маданий, ижтимоий-сиёсий юксалиши, давлат ва жамият бошқарувининг тараққиёти оқибатида юзага келган бўлса, бошқа бирлари кўпроқ диний таъсирлар ёки бу замин халқларининг қўшни халқлар билан бўлган маданий, иқтисодий, савдо алоқалари натижасида қабул қилинган. Масалан, қадимги туркий халқлар моний, браҳма, сурёний ёзувларини қўшни халқлар билан кечган диний муносабатлар туфайли қабул қилганлар. Туркий жамоаларда монийлик, буддизм, насронийликнинг ёйилиши ушбу ёзувларнинг ҳам қабул қилинувига сабаб бўлган эди. Шунинг учун ҳам моний

ёзувини фақат турк-моний жамоалари, браҳма хатини буддистлар, сурёний хатини эса насронийлар қўллаган. Уйғур хати эса буткул ўзга бир маданий, иқтисодий муносабатлар туфайли шаклланди; туркий халқлар уни суғд ёзуви негизда яратди.

Энди бу кўҳна заминда яшаб келаётган халқлар ўтмишида чуқур из қолдирган, уларнинг маданияти, адабиёти, адабий тилининг тараққиёти учун хизмат қилган ёзувлар хусусида сўз юритамиз.

КЎК ТУРК ЁЗУВИ

Мелоднинг VI–VIII юзйилликларида Биринчи ва Иккинчи турк хоқонлиқлари даврида яшаб ўтган турклар ўзларини “кўк турклар” деганлар. Шунга таяниб, улардан қолган ёзма ёдгорликларни “кўк турк битиглари”, битигларнинг ёзувини эса “кўк турк алифбоси” деб атаймиз. Бу атамалардаги “кўк” сўзи ранг маъносида эмас, у “илдиз, асл, туб” англамидадир.

Ҳозирги илмий адабиёт ва қўлланмаларда уни “урхун-енисей ёзуви”, “туркий рун ёзуви” деб ҳам атайдилар.

Кўк турк ёзуви туркий халқларнинг илк ва энг эски фонетик алифбосидир. Шунинг билан бирга, у туркий халқлар қўллаган алифболарнинг энг такомиллашгани, қадимги туркий тилнинг фонетик-фонологик хусусиятларига тўла мувофиқ тушадигани эди.

Аждодларимизнинг улуғ кашфиёти

Кўк турк ёзуви аждодларимизнинг улуғ кашфиётидир. Унинг илдизлари ва шаклланган даври хусусида тугал бир тўхтамга келинган эмас. Туркшуносликда бу масалада қатор, ҳатто бир-бирига зид фикрлар билдирилган. Айрим олимлар унинг асосларини қадимги туркий тамғалар (уруғ-қабила белгилари)га боғлаганлар. Уларнинг фикрича, кўк турк хати айни тамғалар асосида шаклланган. Бошқа бир кўзқарашга биноан, ушбу ёзув оромий алифболари, аниқроғи, суғд хатининг негизда ҳосил бўлган. Суғдийнинг такомиллашган шакли мазкур алифбонинг шаклланувида асос бўлиб хизмат қилган; унга айрим ўзгартишлар киритиш, янги белгилар орттириш йўли билан ёзув туркий тилга мослаштирилган. Бу маданий жараён кўк турк хоқонлиқлари даврида, тахминан, VI юзйилликларда юз берган.

Ёзувнинг генезиси масаласида яна бир фикр диққатга молик. Унга биноан, ушбу алифбо туркий муҳитда кашф этилган, шунинг учун унда туркийнинг фонетик-фонологик хусусиятлари яхши инобатга олинган. Шунинг билан бирга, у оромий, суғд, пахлавий ёзувларининг кучли таъсирида бўлган¹.

Палеографик кузатувлар, қадимий ёзувларни ўзаро қиёслаш олимларни яна бир фикрга олиб келмоқда. Жумладан, олим А. Аманжоловнинг фикрича, ушбу ёзувнинг тарихи мелоддан бурунги I минг йилликларга туташади. Унинг олд Осиё ёзувларига ўзақдош бўлган қадимги юнон ва сомий-финикий ёзувлари билан айрим жиҳатдан боғлиқлиги бор².

Қадимги туркий ёзувнинг келиб чиқиши ҳақидаги баҳс, афтидан, ҳали ўз ечимини топиши қийин кечар. Биз мазкур ўринда у ёки бу фикрга муносабат билдирмоқчи эмасмиз. Лекин ушбу масала ҳақида фикр юритганда ёзувнинг куйидаги хусусиятларини эътиборга олиш зарур деб ҳисоблаймиз.

Таъкидлаш керакки, кўк турк алифбосининг тизими ва ёзув принциплари тамоман ўзига хос. У қадимги ҳамда ўртанча эроний тилларнинг товуш қурилишига мослашган оромий ёзувларидан фарқ қилади. Маълумки, оромий ёзувларида ҳарфлар бири-бирига уланади. Кўк турк хатида эса ҳарфлар уланмай, айри-айри ёзилган. Туркий ёзув суғд хатининг сўнгги такомиллашган курсивли туридан шаклланган экан, янги ёзувда ҳарфларни ажратиб ёзишнинг маънисини нима? Бу ҳодиса ёзув тарихида прогресс эмас, орқага қайтиш бўлмайдими? Шундай бўлган деб ҳам фараз қилайлик. У ҳолда турклар суғд хати негизида бошқа бир алифбо – уйғур хатини яратганликларини қандай тушунмоқ керак? Маълумки, уйғур хатини яратиш жараёнида суғдийдан у қадар чекин-ниш бўлгани йўқ. Уйғур хати палеографик жиҳатдан суғдчанинг сўнгги тезкор шаклига жуда яқин туради. Назаримизда, уйғур хатининг кашф этилиши ва ўта оммалашуви, ҳатто кийинчалик кўк турк хатини сиқиб чиқарганлигининг сабабларидан бири ҳам унинг китобат ишида қулайлиги бўлган.

¹ Қаранг: *Васильев Д. Д.* Графический фонд памятников тюркской рунической письменности Азиатского ареала. – М., 1983. – С.5-9.

² *Аманжолов А.С.* К генезису тюркских рун. // “Вопросы языкознания”. 1978 № 2. – С.76-87; Его же: История и теория древнетюркского письма. – Алматы, 2003. – С.289-300.

Суғд алифбосида 22 ҳарф мавжуд эди. Уйғур алифбосида унга бир белги – <l> ҳарфи орттирилиб, 23 ҳарфдан фойдаланилган. Лекин кўк турк матнларидаги ҳарфлар сони 38–40 атрофида (айрим матнларда бундан ҳам ортик). Юқоридаги фараз назарда тутилган тақдирда алифбода ҳарфлар сонининг салкам икки бор орттириб юборилишининг боиси нима? Ахир ҳарфлар миқдорини деярли сақлаган ҳолда уйғур хатини яратган эмасмидилар?

Суғдча ҳарфлар билан кўк турк ҳарфларининг баъзиларини ўзаро чоғиштириш ҳам мумкин. Лекин туркий алифбода мазкур белгининг иккинчи эши-да бор. Масалан, <r> ҳарфи суғдча <r>га ўхшаш дейдиган бўлсак, унинг йўғон шакли – <r> суғдчадагидан тамоман фарқ қилади.

Яна бир хусусияти: кўк турк хатида айрим идеографик белгиларни ҳам кузатиш мумкин. Жумладан, тадқиқотчиларнинг эътирофича, <u> қарфининг генезиси ау (ой) сўзи билан боғлиқ. Яъни ярим ойнинг кўринишини назарда тутиб, ушбу ҳарфни яратганлар деб фараз қилиш мумкин (ёзувда ау сўзи ой шаклидаги <u> билан ёзилади). Шунинг сингари <r> ҳарфи ег (одам) кўриниши, <oq> ҳарфи “ўқ”нинг кўриниши, <t> эса “том”нинг кўриниши асосида шаклланган кўринади, чамаси. Айни фараз тўғри бўлган тақдирда, кўк турк ёзувининг туркий муҳитда кашф этилгани мутлақо шубҳа туғдирмайди.

Муҳими, ёзувда қадимги туркий тилининг фонетик-фонологик хусусиятлари тўлалигича инобатга олинган эди. Кўк турк алифбоси туркий халқлар тарих давомида қўллаган ёзувлари ичида ўз тилларига энг мувофиқлашгани эди. Ёзувнинг бу каби хусусиятларини ҳисобга олмай, унинг асосини бошқа ёзувларга тўғридан-тўғри боғлаб қўйиш, назаримизда, ўзини оқламас.

Кўк турк ёзувининг оромий ёзувлари, хусусан, суғд хатига айрим жиҳатдан боғлиқлигини умуман инкор этмаслик керак (бу ёзув ҳам финикий алифбо тизимига бориб туташади). Лекин ёзувнинг шаклланишини кейинги даврларга ёки айнан суғд алифбосигагина боғлаб қўйиш, бизнингча, асоссиз. Туркий ёзувнинг палеографик хусусиятлари ва фонетик-фонологик вазифаси унинг бир йўла эмас, аста-секинлик билан, асрлар давомида, қадимги туркийнинг товуш қуруми билан узвий ҳолда ривож топганидан далолат бермоқда.

Бизгача сақланиб қолган урхун-енисей битиглари ушбу ёзувнинг илк босқичига оид эмас, балки мазкур обидалар ёзувнинг

такомиллашган боскичида яратилган. Демак, ушбу ёзувнинг тарихи бизгача етиб келган ёдгорликлардан-да қадимийдир.

Кўк турк хатини баъзи олимлар бир пайтнинг ўзида кенгашиб яратилган, деб ҳам ҳисоблайдилар. Лекин сўнгги ўнийликларда топилаётган ёдгорликлар ушбу ёзувнинг пайдо бўлган даврини милoddан аввалги асрлар билан боғлаш мумкинлигини кўрсатмоқда. Жумладан, Алмати яқинидаги Иссиқ кўрғонидан, Ўзбекистоннинг жанубидаги қадимги шаҳар харобаларидан чиққан битиглар бунинг далилидир. Қадимги туркий ёзув маданиятини тадрижий жараён сифатида яхлит талқин этмоқ учун ушбу топилмалар устида яна чуқур тадқиқотлар бажарилмоғи лозим.

Қадимги турк хати шу қадар кенг ёйилган эдики, ёзувнинг илк ўчоқлари қаерларда бўлган, деган савол ҳам туғилади. Бу масалада ёзув, асосан, кўк турк хоқонликлари даврида Енисей ва Урхун атрофларида ёйилиб, тараққий этган деб қараш кифоя эмас. Бир ёғи Сибирь, Олтой ўлкаларидан Марказий Мўғилистону Шарқий Туркистонга қадар, иккинчи ёғи Афғонистондан тортиб Каспий атрофлари бўйлаб Шарқий Европагача бўлган улкан худуддан топилган ва топилаётган туркий битиглар илк ўрта асрларда ушбу заминда ёзув маданиятининг ғоят раванқ топганидан далолат бермоқда. Муҳими шундаки, мазкур ёдгорликларнинг хат шакли хилма-хил. Уларни палеографик жиҳатдан ягона гуруҳга бириктириб бўлмайди. Ҳар қайси худудда амал қилган ёзув палеографик жиҳатдан ўзига хос; айрим белгилари, баъзи имло хусусиятлари билан ҳам фарқланиб туради. Жумладан, урхун битигларида қўлланган белгилар сони енисей ва талас битигларидаги белгилар билан баробар эмас. Матнларда бири-биридан фарқ қилувчи белгилар бор, айрим ҳарфларнинг шаклида ҳам ўзгариш юз берган. Ёки Ўрта Осиё худудида ёзувнинг ўзига хос кўриниши амал қилган. Ёзувнинг бу хусусияти баъзи олимларни турк руний битиглари бир неча алифбода битилган деган мулоҳазага ҳам олиб келмоқда. И.Л. Кизласовнинг фикрича, ушбу битигларда саккиз хил алифбо амал қилган. Урхун-енисей ёдгорликлари ўзаро яқин бўлган икки хил алифбо – урхун ва енисей хатида. Талас битиглари эса уларга ўзақдош учинчи алифбода битилган³.

Қадимги турк ўлкаларидан топилаётган ёзма ёдгорликлар, айниқса, уларда қўлланган хат шаклининг ўзаро фарқли эканли-

³ Кизласов И.Л. Древняя письменность Саяно-Алтайских тюрок. –М., 1994. –С.33.

гидан англашиладики, туркий ёзувнинг маданий марказлари бир эмас, бир қанча бўлган.

Ўрта Осиё, хусусан, Ўзбекистон заминидан топилаётган илк ўрта асрларга мансуб обидалар мазкур худуд ҳам қадимда кўхна турк ёзувининг маданий ўчоқларидан бири ўтганидан далолат бермоқда.

Кўк турк алифбосининг имло принциплари

Кўк турк ёзувида унлилар тўрт ҳарф ёрдамида ифода этилган: <a-ä>, <i-i>, <o-ö>, <u-ü>.

Муҳим белгиларидан бири, унлилар, асосан, биринчи бўғинда ёзилади, сингармонизм қонунига кўра кейинги бўғинда ҳосил бўлувчи унли ёзилмайди.

Ундошларни ифодаловчи ҳарфлар уч гуруҳга бўлинади:

(1) Ёзувда ундошларнинг йўғон ва ингичка эш(вариант)ларини фарқламайдиган ҳарфлар. Булар: *z, m, η, p, č, š, ny*.

(2) Ёзувда ундошларнинг фонетик жуфтини билдирадиган ҳарфлар: *b, b', ğ, g, d, d', y, y', q, k, l, l', n, n', r, r', s, s', t, t'*.

(3) Ёнма-ён келган кўш ундошларни билдирадиган ҳарфлар: *lt, nt, nč, rt*.

Кўк турк ёзуви қадимги туркий тилнинг фонетик-фонологик, морфо-фонологик хусусиятларига мослашган эди. Буни ёзувнинг туркий сингармонизм (унлилар уйғунлиги) қонунига бўйсунганлигида яққол кузатиш мумкин. Ёзув белгилари сўзнинг фонетик-фонологик табиатини англайиб туради.

Баъзи ундошлар қандай унли билан ёндош келаётгани, бўғиннинг ҳолатидан келиб чиқиб, турли ҳарфлар ёрдамида ифода этилган. Масалан: [q] товуши *-iq, -qi* морфо-фонологик кўринишида муайян ҳарф, *-aq, -qa* ҳолатида бошқа бир ҳарф, *-uq, -oq, -qu, -qo* ҳолатида учинчи бир ҳарф билан ёзилади. Айни ҳодисани [k] товушининг ифодасида ҳам кузатамиз.

Кўк турк ёзуви ёдгорликлари

Кунимизгача сақланган кўк турк ёзув ёдгорликлари Биринчи ва Иккинчи турк хоқонликлари, уйғур хоқонлиги даврларига оиддир. Улар Мўғулистондан, Олтой ўлкаси ҳамда Енисей дарёси теварагидан, Шарқий Туркистондан, Талас ва Фарғона водийларидан, шунингдек, Шарқий Европада Дунай атрофларидан топил-

ган. Бу эса қадимги турк ёзувининг ана шу кенг ҳудудда амал қилганидан дарак беради. Ёзувлар қабр тошлари, қоялар, сопол ва металл буюмлар ва таёқчаларга битилган. Ёдгорликлар орасида қоғозга битилганлари ҳам бор.

Кўк турк битигларининг энг йириклари Мўғулистондаги Урхун дарёсининг теварагидан топилган. Бир пайтлар бу ерлар турк хоқонликларининг маданий марказлари эди. Турк хоқонликларининг пойтахти, йирик шаҳарлари ўша ерларда бўлган, шаҳарсозлик гуллаб-яшнаган. Ҳозир ўша шаҳарларнинг харобалари қолган, холос. У ердан топилган битиглар кўк турк ва уйғур хоқонликлари даврида ўтган хоқонлар, саркарда ва йирик амалдорлар шарафига тикланган. Ушбу обидалар фанда «урхун битиглари» номи билан юритилмоқда.

Урхун битигларининг эскилари Иккинчи кўк турк хоқонлиғи замонида тегишли. Ўша кезлар яшаб ўтган давлат арбоби ва саркарда Тўнюқққа қўйилган битигтош, Элтариш хоқоннинг кичик ўғли Кул тигин (=Кўл тигин) хотирасига унинг оғаси Билга хоқон томонидан 732 йили ўрнатилган ёдгорлик, Элтаришнинг тўнғич ўғли Билга хоқон (=хитой манбаларида Мўғилан деб аталган) шарафига 735 йили тикланган битиг, VIII асрнинг биринчи ярмида (чамаси, 732 йили) саркарда Алп Элэтмиш хотирасига тикланган Ўнгин битиги, айни хоқонлик даврига мансуб Кули-чўр битиги шулар жумласидан.

Матн тузилиши жиҳатидан Кул тигин ва Билга хоқон битиглари алоҳида ажралиб туради. Иккала битигнинг муаллифи адиб ва муаррих Йўллуғ тигиндир. У Билга хоқоннинг ўғли эди. Отига “тигин” сўзининг қўшиб айтилиши ҳам шундан, “тигин” – қадимги туркий тилда «шаҳзода» дегани.

Туркий адабиёт ва тарихнавислиги тарихида Йўллуғ тигиннинг икки асари машхур. Асарлардан бири Билга хоқоннинг иниси, Йўллуғнинг амакиси Кул тигин шарафига, иккинчиси Билга хоқон шарафига битилиб, уларнинг қабртошига ёздирилган. Битиглар фанда ёдгорлик аталган кишиларнинг оти билан юритилади. Кул тигин битиги 732 йили, Билга хоқонга бағишлангани 735 йили тикланган.

Эътиборлиси, Кул тигин қабртошидаги ёзув икки тилда: асосий матн туркий тилда. Терс юзида хитойча матни ҳам бор.

Яна бир хусусияти, Кул тигин кичиг битигининг 1–11- сатрлари Билга хоқон битиги муқаддимасининг 1–7- сатрларида, Кул

тигин улуғ битигининг 1–30- сатрлари Билга хоқон улуғ битигининг 3–23- сатрларида такрорланади.

Машхур саркарда Кул тигинга аталган битиг Билга хоқон кўрсатмасига мувофиқ тикланган, ундаги матн ҳам хоқон тилидан сўзланади. Эҳтимол, уни хоқоннинг ўзи айтиб туриб ёздирган чиқар. Ёзувчи Йўллуғ тигин отасининг сўзларини матнга туширган. Орадан уч йил ўтиб, Билга хоқон вафот этгач, унга бағишланган битигни ҳам Йўллуғ тигин ёзди. Хоқоннинг аввалги ёдгорликка битилган мурожаатини олиб, бунисига ҳам киритди. Бироқ, кейинги битигдагиси бурунги матннинг сўзма-сўз қайтариғи эмас, балки ёзувчи томонидан қайта кўрилган, тахрир этилган вариантдир. Матннинг қолган қисми ўзича давом этади: Кул тигин битигида саркарданинг фаолияти ёритилган бўлса, Билга хоқон битигида хоқоннинг эл эрки, улус фаровонлиги йўлида кўрсатган қаҳрамонликлари баён этилган.

Билга хоқон битигининг асосий қисми хоқон тилидан, хотима қисми ва иловалар эса муаллиф Йўллуғ тигин тилидан келтирилган.

Ушбу тарихий асарлар ўзининг баён услуби, тили билан бадий асар даражасида. Муаллиф турли бадий воситалардан фойдаланади. Унда оғзаки ва ёзма адабиётнинг илғор анъаналари умумлашган. Муҳими, адиб бу таърифлар баёнида туркий тилнинг бор бадий-услубий имкониятлари, бойлигини ишга солган. Бу асарларни қадимги турк адабиёти ва адабий тилининг энг ажойиб ёдгорликлари дейиш мумкин.

Олтой ўлкаси ва Енисей теварагидан топилган кўк турк ёзувидаги ёдгорликлар фанда “енисей битиглари” деб аталмоқда. Уларнинг сони жуда кўп. Лекин урхун битиглари сингари катта-катта матнлар эмас; йириклари 15–16 қаторли. Битиглар қабр тошларига, қояларга битилган.

Мўғулистондан топилган кўк турк ёзувли битигларнинг муайян қисми уйғур хоқонлиғи даврига оид. Улардан айримлари қадимий Қорабалғасун харабаларидан чиққан. Қорабалғасун обидалари уйғур хоқонлиғи давридан қолган йирик ва ўта кадрли тарихий монументал ёдгорликлардир. Улар асл ҳолатида сақланган эмас. Мангутошлардан парчалар қолган, холос.

Буларнинг ичида 1- Қорабалғасун битиги эътиборни ўзига тортади. У катта бир тош парчасида. Ёдгорлик гўзал бир кўринишда, бироқ анча шикаст еган. Эътиборлиси, ёдгорликнинг уст

қисмига бир тасвир ишланган. Ёдгорликни ўрганган олимлар ушбу тасвирни икки аждардир, дея талқин этмоқдалар. Аммо синчиклаб разм солган киши, тасвирда аждарни эмас, ўз ўлжасини еяётган арслонни кўради. Ҳарқалай, ёдгорликдаги тасвир арслон экани тайин. Сабаби, қадимги турк фалсафасида арслон – жасурлик рамзи. Аждар тимсоли эса хитой фалсафасига хос.

Остидаги қалқонга кўк турк ҳарфлари билан беш қаторли туркий матн битилган. Матннинг ўқилиши шундай: [B]u teŋrikān teŋridä q[u]t bulmuš al[p] bilgä teŋ[r]i uyğur q[ağan] ... – Бу художўй Тангрининг қутига [иноятига] эришган Алп Билга уйғур хоқони....

3- Қорабалғасун битиги кўп йилдан буён олимлар эътиборини қозониб келмоқда. Бунинг боиси, обиданинг уч тил – туркий, суғдча ва хитой тилида битилганлиги, шунингдек, унинг уйғур хоқонлиги тарихининг муҳим ёдгорлиги эканлигида. Ёдгорликнинг хитойча матнида ёзилувига қараганда, мангутош тўқуз ўғуз (уйғур) хоқони Алп Билга (хитой манбаларида Баои) хотирасига 820–821 йилларда тикланган.

Ёдгорлик ҳозир парчаланган ҳолда. Тош сиртидаги ёзувнинг ҳам ози қолган. Бошқаларига қараганда хитойча матннинг катта бўлаги мавжуд. Ёдгорликдаги суғдча матннинг ҳозирги туриши ҳам нисбатан яхши. Буларнинг ичида энг ёмон сақлангани туркий матндир. Чунончи, тошнинг юзи анча емирилган бўлиб, матндан узуқ-юлуқ жумлалар, айрим сўз ва ҳарфлар қолган, холос.

Кўк турк хатидаги яна бир ёдгорлик фанда Сужа битиги номини олган. Битиг Мўғулистондаги Сужа довоининг жанубидан топилгани учун шундай аталади. У, тахминларга кўра, IX асрда ёзилган.

Кўк турк ёзувида битилган ва бизгача бутун ҳолда етиб келган ягона китоб “Ирқ битиги”дир. Қадимги туркийда *irq* – “фол”, *irq bitig* – “фол китоби” деган маънони англатади. Асар кўлёмаси ҳозир Англияда Британия кутубхонасидаги С.А. Стейн коллекциясида (British Library, Or. 8212/161) сақланмоқда.

Асар якунида унинг номи қайд этилган: *Am̄ti amraq oğlanim, anča biliñlär, bu Irq bitig edgü-ol* (Энди суюкли ўғилларим, билиб кўйинг, бу “Ирқ битиги” ийилидир). Шундан сўнг матннинг ёзилган таърихи, унинг кимларга аталгани битилган: *Bars yil ekinti ay biš yigirmikä täygüntän manïstantaqi kičig dintar buruğuru ešidšiči-miz İsig Säñün İtäčük ücün bitidim* (Барс йили иккинчи ойининг ўн

бешида Тайгунтан Манистандаги кичиг диндор Буруғуру шогирдлари Исиг Сангун ва Итачук учун битидим).

Асарда туш таъбирлари баён этилади. У 65 бўлимдан иборат бўлиб, ҳар қайси бўлими муайян масалага бағишланади. Китоб турк-моний жамоасида яратилган.

АВЕСТА ЁЗУВИ

Авеста хати қадимги авеста тилининг ёзувидир. Зардуштийликнинг муқаддас китоби “Авеста” ана шу ёзувда. Ушбу ёзувдаги якка-ёлғиз ёдгорлик ҳам шунинг ўзидир. Мазкур диний асарнинг тили фанда “авеста тили”, китобнинг хати эса “авеста ёзуви” деб юритилмоқда. Баъзи мутахассислар авеста ёзуви ва тили фақат “Авеста” китоби учун яратилган деб қарайдилар. Аслида бундай эмас. Авеста тили ва ёзуви қачонлардир зардушт жамоалари орасида кенг амал қилган. Кейинчалик бу тил истеъмолдан чиқиб, ўлик тилга айланган. Шунинг билан бирга, ёзув ҳам қўлланилмай қўйган. Лекин китоб тили дин тили сифатида сақланиб қолаверган.

ҚАДИМГИ ХОРАЗМ ЁЗУВИ

Хоразм ёзуви қадимги хоразм тили учун амал қилган. Фанда “қадимги хоразм тили” деб аталаётган тил ўртанча эроний тиллар туркумига мансуб бўлиб, мелоднинг XII–XIII асрларига қадар, асосан, Хоразмда амал қилган эди, кейин ўлик тилга айланди. Қадимги хоразм тили ёдгорликлари жуда оз. Уларнинг энг эскилари Хоразмда олиб борилган археологик қазिशмалар чоғида чиққан. Ушбу ёзув ёдгорликлари сополақларга битилган бўлиб, хати хоразм алифбосида.

Қадимги хоразм тилига мансуб айрим манбалар араб хатида. Масалан, Абу Райҳон Берунийнинг “Осору-л-боқиййа” асарида қадимги хоразм глоссалари берилган. Шунингдек, Маҳмуд Замахшарийнинг “Муқаддамоту-л-адаб” асарининг энг эски кўлёмаларидан бирида ҳам қадимги хоразмча сўзлик келтирилган. Қадимги хоразм тилидаги манбалар оз бўлишига қарамай, улар асосида қадимги хоразм тилининг қисқа грамматикаси ишлаб чиқилди.

СУҒД ЁЗУВИ

Зарафшоннинг юқори оқимларидан бошлаб Қашқадарё водийси эскида Суғд ерлари эди. Бу ўлкада суғдлар яшаган. Ёзма манбаларда улар *soğd-suğd*, туркий битигларда эса *soğdaq* номи билан юритилади. Суғдларнинг ўз тили, ёзуви бўлган.

Суғд ёзуви⁴ мелоддан аввалги III асрларда оромий хати негизида шаклланган бўлиб, мелоднинг XI асрига қадар суғдларнинг миллий ёзуви сифатида амал қилган. Узоқ тарихий биродарлик таъсирида туркий халқлар учун ҳам хизмат қила бошлаган. Туркий уйғур ёзуви ҳам ана шу хат негизида шакллангани маълум.

Суғд тилининг секин-аста ўлик тилга айлана бориши ва истеъмолдан чиқиши билан баробар ёзув ҳам унутилган.

Суғд ёзма ёдгорликлари бошлаб қадимги Суғддан узоқ ўлкалардан – ҳозирги Мўғулистондаги Ўрхун дарёси яқинидан, кейинчалик Шарқий Туркистоннинг Турфон воҳасидаги қатор масканлардан топилган эди. Бундан ташқари Дунхуан яқинидаги қадимги мудофаа деворининг харобасидан ҳам суғдча қўлёзмалар чиққан. Суғдларнинг қадим замонлардан шарқий ўлкаларга кўчиб кетиши, кейинчалик уларнинг халқаро савдо алоқаларида фаол иштироки туфайли карвон йўлларида суғд кишлоқлари пайдо бўлган. Мазкур топилмалар ҳам ўша кишлоқларда яшаган, савдо ишлари билан юрган суғдлардан қолган.

Шундай қилиб, суғдлар ўша кезлар Марказий Осиё бўйлаб халқаро савдо ва маданий алоқаларнинг таъминловчилари бўлган эди. Уларнинг ўзлари ҳам маънавий-маданий камолот йўлида кўпгина халқлар эришган ютуқлардан баҳраманд бўлдилар. Суғдлар Марказий Осиё халқлари ёзув маданиятига катта ҳисса қўшди: мелоднинг бошларида суғд хатидан уйғур хати, уйғур хатидан эса XIII асрга келиб мўғул, унинг асосида манжур ёзуви шаклланди.

Бизгача сақланиб қолган суғд ёзма ёдгорликлари ниҳоятда кўп: улар шахсий хатлар, хўжалик ишларига оид, дипломатик ва ҳуқуқий ҳужжатлар, диний-ахлоқий асарлар, мақбара ёзувлари ва бошқа турдаги адабий асар узиндиларидан иборат. Улар орасида

⁴ Суғд ёзуви ва унинг ёдгорликлари ҳақида М. Исҳоқов асарларида тўла маълумот берилган: *Исҳоқов М., Раҳмонов Н., Содиқов Қ., Тўхлиев Б.* Ўлмас обидалар (Ўзбекистон халқларининг қадимги ёзма ёдгорликлари бўйича тадқиқотлар). –Тошкент, 1989. 5–142-б.

диний-ахлоқий мазмундаги асарлар алоҳида ўрин тутди. Мазкур ёдгорликларни уч гуруҳга бўлиш мумкин: суғд-будда, суғд-моний ва суғд-насоний асарлари.

Суғд алифбоси

Миллий суғд алифбоси мелоддан бурунги I мингйилликнинг иккинчи ярмида оромий хатини суғд тилига мослаштириб қўлаш натижасида шаклланиб, кейинчалик мустақил тараққиёт йўлига кўчган.

Суғдларда фонетик ёзувнинг пайдо бўлиши суғд тили адабий меъёрларининг шаклланиши билан баробар кечган. Дастлаб қисқа хўжалик ёзувлари, тангаларда, расмий ишларда қўлланган ёзув аста-секин тилнинг грамматик меъёрларини ҳам шакллантира борди.

Суғд миллий ёзувининг энг эски намуналари бизга мелоднинг бошларига мансуб кумуш тангаларда етиб келган. Улардан-да эски ёдгорликлар топилгани йўқ. Ваҳоланки, суғдлар ҳам алифбони хоразмийлар ва парфиёнлар билан бир кезде ўзлаштирган.

Суғд миллий алифбоси бошлаб оромий хатининг барча белгиларидан фойдаланган. У йигирма икки ҳарфдан иборат бўлиб, ҳаммаси суғдча матнларда ишлатилган. Дастлаб оромий тилида иш юритувчи маҳкамалар анъанаси асосида суғд матнларида ҳам парфиёний матнлардаги каби гетерограммалар оромийча ёзилиб, грамматик қўшимчалари суғдча бўлган кўплаб сўзлар бор эди. Ўзаги оромийча бўлган бундай сўзларни ёзувда акс эттириш учун оромий алифбосининг ҳамма белгиларидан фойдаланилган. Лекин кейинчалик кўпгина гетерограммаларнинг маъноси унутилиб, уларнинг ўрнига туб суғдча сўзлар қўллана бошлади ва суғд матнларида гетерограммалар сони кескин камайиб кетди. Оқибатда оромий алифбосининг суғд тили фонетик тизими учун бегона товушларни ифодалайдиган тўрт белгиси қўлланилмай қўйди. Шундай қилиб, миллий суғд ёзувининг такомиллашган босқичида (VII–X асрларда амал қилган ёзувда) оромий алифбосида бўлгани сингари 22 та эмас, 18 белгидан фойдаланилган. Бунинг тартиби шундай: *a b γ h w z y k δ l m n s p ç r š t*.

УЙҒУР ЁЗУВИ

Ҳозир “уйғур ёзуви” номи билан аталаётган қадимги туркий алифбо ўтмиш манбаларида бир қанча ном билан юритилган. Маҳмуд Кошғарий ўзининг “Девону луғатит турк” асарида уни “туркча ёзув” деб тилга олади. Алишер Навоий ўз мактубларининг бирида уни “туркча хат” деб атаган. Манбаларда мазкур ёзув “уйғур хати”, “мўғул хати” деб ҳам юритилган. Чунончи, XIII асрда яшаб ижод этган шоирлардан бири Пури Баҳои Жомий ўз шеърларидан бирида уни “уйғур хати” (хатт-и ууғури:), машҳур тарихчи Ибн Арабшоҳ “Ажойбу-л-мақдур фи-навоиби Таймур” отли асарида “уйғур хати”, “Фокиҳату-л-хулафо” асарида эса “мўғул хати” деган. Ушбу ёзув “Ҳибату-л-ҳақойиқ”нинг 1480 йили Истанбулда Абдулраззоқ бахши кўчирган нусхасида “мўғул хати” аталган⁵.

Кунимизгача етиб келган уйғур ёзувли ёдгорликларнинг энг эскилари ислом давридан анча бурун яратилган. Ушбу обидалар ўша давр турклари ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий ҳаётининг барча соҳаларини қамрайди. Адабий, диний-фалсафий, тарихий, илмий асарлар, ҳуқуқий, расмий-дипломатик битиглар (ёрлик, тилхат, гувоҳнома ва б.), хўжалик ишларига оид матнлар, қабртошлар, ташрифнома ва бошқалар шулар жумласидандир. Мавжуд ёдгорликлар ичида, айниқса, монийлик, буддизм, насронийлик муҳитида яратилган диний-фалсафий асарлар салмоқли ўринга эга. Уларнинг кўпи кўшни анаткак (санскрит), тўхри (тоҳар), суғд, тавғач (хитой) тилларидан қадимги туркийга ўтирилган бўлиб, ўша давр туркий адабиётида таржимачилик ҳам муҳим ўрин эгаллаганидан далолат беради.

Уйғур хатининг жорий даври узоқ юзйилликларни қамрайди. Айниқса, унинг туркий халқлар араб ёзувини қўллай бошлаганларидан кейин ҳам ўз мавқеини йўқотмагани эътиборга сазовор. Маълумки, X асрда қорахонийлар давлатида ислом расман қабул қилинди. Аммо кўшни идикут ҳокимияти буддизмни ёқлаб, шарқий турклар орасида исломнинг ёйилувиға тўсқинлик қилди. Шарқий турклар шу кездан икки дунёға – “мусулмонлар” ва “мусулмон бўлмаганлар”ға бўлиниб қолди. Мусулмон турклар

кўп ўтмай араб алифбоси асосида янги ёзув яратдилар. Оқибат, улар икки – анъана сифатида давом этиб келаётган қадимги турк (уйғур) ва кейинчалик ислом таъсирида қабул қилинган араб хатини қўллай бошладилар. Уйғур ёзуви Ўрта Осиёда XV асрнинг охирига қадар араб хати билан ёнма-ён ишлатилди. Бирок, ислом таъсиридан узоқдаги турк-буддистлар ёзув анъанасини узмай XVIII асрда ҳам ундан фойдаландилар. Уйғур хати ўз тарихи давомида ҳатто араб алифбоси билан ёнма-ён ишатирилган чоғларда ҳам турк давлат ва салтанатларининг асосий расмий ёзуви бўлиб келди. Маҳмуд Кошғарий турклар қўллайдиган алифбо хусусида маълумот бера туриб, айнан уйғур хатини келтиради. У ёзади: “Барча хоқонлар ва султонларнинг китоблари, ёзувлари қадимги замонлардан шу кунгача Қашқардан Чингача – ҳамма турк шаҳарларида шу ёзув билан юритилган”⁶. Темурийлар замонида яшаб ўтган тарихчи Ибн Арабшоҳ ҳам ушбу ёзувнинг «чиғатойликлар»да шухрат топганлигини алоҳида таъкидлаган эди: “Улар (“чиғатойликлар”) ўзларининг тилхат, мактуб, фармон, хат, китоб, битим, солнома, шеър, қисса, ҳикоят, ҳисоб, хотира ва девонга тегишли ҳамма ишларини, чингизона тузукларини шу ёзувда ёзадилар. Бу ёзувни яхши билган уларнинг орасида хор бўлмайди. Чунки бу уларда ризқ очкичидир”⁷.

Уйғур хатининг XIV–XV юзйилликларда Маворауннаҳр ва Хуросон ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий ҳаётида тутган мавқеи бениҳоя катта.

Темурийлар даври маданияти, ижтимоий-сиёсий ҳаётида, давлатчилиги, халқаро дипломатик муносабатлари тарихи, туркий адабиёт ва адабий тилнинг такомиллида, тил ёзма метёрларининг муайян қолипга тушуви ва туркий матнчиликнинг ривожидида уйғур ёзувининг аҳамияти катта бўлди. Қадимги турк ёзув анъаналарини сақлаган ва турк ислом дунёсида уйғур хатини сўнг бор қўллаган ҳам темурийлар эди. Темурбек уйғур хатининг ўз давлатининг расмий ишларида, ички ҳамда халқаро дипломатик муносабатларда, бадиий адабиёт соҳасида, илмий доираларда кенг амал қилишиға ҳайрихоҳлик қилди ва бунинг ижросиға катта эътибор қаратди.

⁶ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғатит турк. I. –Тошкент, 1960. 50- б.

⁷ Рустамов А. Ибн Арабшоҳ туркий ёзувлар ҳақида. // “Адабий мерос” (5). –Тошкент, 1976. 39- б.

⁵ Содиқов Қ. Уйғур ёзуви тарихи (Манбашунослик ва китобат тарихи масалалари). –Тошкент, 1997. 5–6- б.

Темурбек кўзи тириклигида ёздирган туркий битигларнинг кўпи уйғур хатида. Шуларнинг бири ўз даврининг улуғ обидаси сифатида тарихда қолган. Бу Туроннинг султони Темурбекнинг етти юз тўқсон учинчи йилнинг кўкламида (=1391 йилнинг апрели) Тўхтамишхонга қарши юриш бошлаган чоғда ёздирган битигидир⁸.

Ёзув маданияти тарихида темурийлар даври уйғур ва араб ёзувларининг ёнма-ён (параллел) қўлланилганлиги билан аҳамиятли. Бу чоғлар қадимги турк ёзув анъанаси давом этибгина қолмай, уйғур ёзуви кенг ёйилди. Темурийлар замони уйғур хатининг гуллаб яшнаган даври саналади.

XV асрнинг охирига қадар туркий халқларнинг асосий ёзуви ҳам уйғур хати эди. Ўша замонга мансуб туркий асарларнинг қўлёзмалари икки хил ёзувда: қадимий қўлёзмалари асосан уйғур, баъзан араб ёзувида, кейинги даврларда кўчирилган нусхалари эса фақат араб хатида. Уйғур ёзуви истеъмолдан чиққач, хон ва амирларнинг кутубхоналари демаганда, оддий халқ ичида қадимги туркий ёзувдаги китобларни сақлашга зарурат бўлмади, уларнинг кўпи йўқолиб кетди. Темурийлар даврига мансуб асарларнинг кўпроқ кейинги даврларда, араб хати билан кўчирилган нусхалари сақланганлигининг сабаби ҳам шунда.

XIV–XV асрларда Маворауннаҳр ва Хуросонда, китобатчилик катта ютуқларга эришди. Ўша кезлар Язд, Ҳирот, Самарқанд маданий марказларида уйғур хатида битувчи хатотларнинг мактаблари вужудга келди. Темурийлар бу ноёб касб эгаларига доимий ғамхўрлик қилдилар, уйғур хатида битувчи котиблар уларнинг ҳимоясида бўлди. Чунончи, Ҳиротда кўчирилган уйғур ёзувли қўлёзмалар Шохруҳнинг, Самарқандда Мирзо Улуғбекнинг, Яздда эса Мир Жалолиддин (Жалолиддин Мир Чақмоқ)нинг буйруғи ва ҳомийлиги остида битилди.

Уйғур хати темурийлар давлатининг расмий ёзуви ҳам эди. Темурийлар ўз ёрликларини, расмий ҳужжатларини уйғур хатида ёзганлар. Темурбекнинг ўзи ёрликларини, кўшни мамлакатларнинг ҳуқумдорларига ёзган мактубларини уйғур хатида ёздирган, темурийларнинг шажаралари ҳам айни ёзувда битилган. Ундан сўнг Шохуҳ ва Мирзо Улуғбек, Абу Саид Мирзо ва унинг ўғли, Заҳирид-

⁸ Қаранг: Содиқов Қ. Уйғур ёзуви тарихи (Манбашунослик ва китобат тарихи масалалари). –Тошкент, 1997. 91-93- б.

дин Бобурнинг отаси Умар Шайх Мирзо ҳам ўз девонида, давлат ишларида қадимги туркий алифбодан кенг фойдалангани маълум.

Темурийлар давлати, жамият ва давлат бошқаруви, халқаро дипломатик муносабатлар тарихини ўзида акс эттирган расмий ҳужжатлардан айримлари кунимизгача сақланиб қолган.

Умуман, туркий халқларнинг ёзув маданияти тарихида уйғур хатининг аҳамияти катта. Унинг тарихий тараққиёти давомида темурийлар даври муҳим босқич саналади. Қадимги турк ёзув анъанасининг давом этишида, уйғур хатининг ижтимоий-сиёсий, маданий ҳаётдаги ўрнини белгилашда, расмий ва дипломатик муносабатлардаги мавқеини таъминлашда темурийларнинг хизмати катта бўлди. Эски ўзбек адабий тили (“чиғатой туркийси”) ёзма меъёрларининг тартибга тушишида, тил услубларининг тақомиллашувида, матн тузиш ва китобат ишининг янги бир босқичга эришуви, унинг гуллаб яшнашида уйғур хатининг хизмати катта бўлганини алоҳида таъкидламоқ жоиз. Ушбу ёзув мумтоз ўзбек ёзма адабиётининг энг сара асарларини, темурийлар яратган улкан обидаларни кунимизгача етказиб келди.

Уйғур алифбосининг тизими ва имло принциплари

Уйғур алифбосида ҳарфлар ўн саккизта. Маҳмуд Кошғарий ўзининг “Девону луғатит турк” асарида уйғур алифбосини келтиради ва ҳар бир шакл остида араб ҳарфлари билан уларнинг маъносини ҳам беради⁹. Агар буни транскрипцияда кўрсатадиган бўлсак, ўн саккиз ҳарфли мазкур алифбо тубандаги кўринишга эга бўлади: *a w x v z q y k δ m n s b č r š t l*.

Алифбода ҳарфлар сони оз бўлишига қарамай, уйғур ёзувининг имло принциплари пухта ишланган эди. Қатор ҳарфларга бир эмас, бир қанча товушни ифодалаш вазифаси юклатилган. Айниқса, ёзувнинг кейинги босқичида (XI–XV асрларнинг ёдгорликларида) баъзи товушларни фарқлаш мақсадида кўшимча нуқта ва ишоратлардан унумли фойдаланилган. Пухта имло ва кўшимча график воситалар ёзувнинг имкониятлари кенг эканлигидан далолат беради. Шунинг учун ҳам уйғур хати асрлар оша туркий тилнинг фонетик талабларини бемалол қондириб келди.

⁹ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I. 47-б.

Алифбо таркибидаги ҳарфларнинг кўпвазифалилик хусусияти ҳақида Маҳмуд Кошғарий алоҳида тўхтаган эди. Унинг таъкидлашича, туркий тилдаги етти товуш уйғур ёзувида махсус белгисига эга эмас. Булар: *p, ž* (сирғалувчи), *ğ, g, η* ҳамда арабча *j, f* лардир. Ушбу товушлар юқорида кўрсатилган ҳарфлар воситасида ифода этилган ёки улар сингари ифодаланиб, кўшимча белгилар билан фарқланган¹⁰. Бундан ёзувда қуйидаги товушлар бир хил ҳарфлар орқали ифода этилганлиги аён бўлади: *k-g, x-ğ, ĉ-j-ž, w-f*. Сонор *η* эса ёзувда икки ҳарф (*n+k*) билан берилган.

Алифбодаги ҳарфларнинг ўз номи ҳам бор. Бу ном муайян ҳарф ифодалаган товушга “фатха” қўшиб ҳосил қилинган: *a, wa, xa, va, za, qa, ya, kā, ḍa, ma, na, sa, ba, ĉa, ra, ša, ta, la*. Бу кетма-кетлик қатъий алифбо тартибидадир. Ёдлашни қулайлаштириш мақсадида алифбо ҳарфларини тартиб билан учта-учтадан бирлаштирилиб, *awaḥa, vazaqa, yakāḍa, manasa, bačara, šatala* тарзида ўқилган.

Уйғур алифбосидаги ҳарфлардан учтаси, ўрни билан, унлиларни ифодалашга хизмат қилган: <a> ҳарфи [a]-[ä~e] унлиларини, [y] ундошини ифодаловчи <ya> ҳарфи [i]-[i~e] ни, <va> ҳарфи эса [u]-[ü]-[o]-[ö] унлиларини англатади.

Ёзувда ҳатто олд ва орқа қатор унлилар ҳам фарқланган. Ёзувнинг бу хусусияти суғд хатини туркчалаштириш жараёнида вужудга келган эди. Чунончи, суғдча ёзувда чўзиқ [a:] товуши қисқа [a] дан қўшалок алиф орқали ёзилиши билан фарқланган. Турклар суғд хатини ўзлаштириш чоғида унинг баъзи принципларини ўз тилларига мослаштириб олганлар. Суғд хатида чўзиқликни англатувчи график белгилар уйғур ёзувида чўзиқ-қисқаликни эмас, туркий тил учун муҳимроқ бўлган олд ва орқа қатор унлиларини фарқлашга хизмат қила бошлади. Турфондан топилган қадимги будда, моний матнларида сўз бошида қўшалок <aa> ҳарфи орқа қатор [a] ни, оддий <a> эса олд қатор [ä (~e)] унлисини ифодалаган. Кейинчалик орқа қатор [a] товуши учун ҳам оддий <a> ҳарфидан фойдаланиладиган бўлди. Сўз боши ва биринчи бўғинда олд қатор юмшоқ [ö]-[ü] унлиларини ифодалаш учун ҳам қўшалок белгидан фойдаланилган: “ва” ҳарфи ёзилиб, унга “йа” уланган. Олд қатор лабланган унлилар ёзувда шу усул билан орқа қатор [o]-[u] унлиларидан фарқ қилади.

¹⁰ Ўша китоб, 48-б.

Матнларда чўзиқликни ифодалаш учун баъзан ҳарфларни кўшалок ёзиш ҳоллари кузатилади. Масалан: *oot* – ўт, олов, *ööč* – ўч, қасос, *uul* – асос, *yool* – йўл, *tüüš* – туш.

Муҳим хусусиятлардан яна бири, уйғур хатида унлилар мунтазам ёзилади. Маҳмуд Кошғарий ёзувнинг бу хусусиятига тўхталиб, талаффузда ўрни йўқлигига қарамай (бунда қисқа унлилар назарда тутилмоқда – Қ.С.) фатха ўрнида “алиф”, замма ўрнида “вав”, касра ўрнида “йа” ёзиш қоида эканлигини таъкидлаган эди¹¹. У мисол тариқасида айрим сўзларнинг уйғур ва араб ёзувларида ёзилиш тартибини ҳам берган. Араб хатида – KeLiN, уйғур хатида – KELİN; араб хатида – ТаPaN, уйғур хатида – TAPAN (туя товони)¹².

Уйғур ёзуви ёдгорликлари

Уйғур ёзувидаги муҳим ёдгорликлар қуйидагилардир:

“Хуастуанифт”нинг қадимги туркий версияси. “Хуастуанифт” моний динининг фалсафий ва ўта қимматли асаридир. Илк ўрта асрларда асарнинг ўртанча эроний, суғдча, туркий, хитойча версиялари кенг тарқалган эди. Тавбаноманинг туркий версияси турк моний фалсафасининг, шунинг билан бирга, қадимги туркий тил ва монийлик даври турк адабиётининг қимматли обидасидир.

Асар якунида унинг оти қайд этилган: *n(i)ğošaklarniñ suyiñ yazuqin öküngü Huastuan(i)ft*. Ушбу жумладаги *n(i)ğošak* – суғдчадан ўзлашган бўлиб, “тингловчи” маъносини англатади, у моний диний жамоасида нисбатан қуйи даражани билдирган; *suu yazuq* – жуфт сўз, “гуноҳлар, ёзуқлар” деган маънони билдиради; *öküngü* эса ҳозирги “ўкинув, тавба қилув” сўзига тенг. Шулардан келиб чиқиб, асар тугалланмасидаги қайддан “ниғўшақларнинг ёзуқларини ўкинувчи “Хуастуанифт” деган маъно келиб чиқади.

“Хуастуанифт”нинг туркий версиялари уйғур ва моний ёзувларида битилган. Қўлёзмалар ҳозир Санкт-Петербург, Лондон ва Берлин қўлёзма фондларида сақланмоқда.

(1) “Хуастуанифт”нинг Санкт-Петербургда сақланаётган нусхаси. Ушбу қўлёзма Россия ФА Шарқшунослик институтининг

¹¹ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I. 49-б.

¹² Ўша китоб, 384-б.

Санкт-Петербург бўлимида сақланмоқда. Асар уйғур хати билан ўрам қоғозга битилган. Матннинг бош қисми чириб, титилиб кетган. Сақланиб қолгани 160 сатрдан иборат.

Қўлёзма нафис бир хатда. Одатда, ёзувнинг бундай классик услубидан ноёб асарларни битишда фойдаланилган. Ёзув шакли, хат услубига кўра мазкур матнни уйғур ёзувли ёдгорликларнинг энг эскиси дейиш мумкин.

(2) Асарнинг Британия Музейида сақланаётган нусхаси. Ушбу қўлёзма моний хатида. Ушбу матннинг ҳам бошланиши йўқ. Сақлангани 338 сатрдан иборат.

(3) Берлинда сақланаётган нусхалар. Мазкур нусхалар асар матнidan сақланган узиндилар бўлиб, улар моний ҳамда уйғур ёзувларида. Чунончи, Берлин фондида сақланаётган Т.П.D.178; TM303 (M153); TM183; M172; M443 рақамли фрагментлар моний алифбосида, ТПУ60; TM343 рақамли узиндилар эса уйғур ёзувидадир.

Асарнинг кўп нусада, айниқса, икки хил ёзувда тарқалганлиги жуда муҳим. “Хуастуанифт”нинг моний хатидагина эмас, уйғур хатида ҳам битилганлиги ўз даврида асарга эътибор катта бўлганидан, унинг турк моний жамоаларида кенг ёйилганидан далолат беради. Асарнинг илк нусхалари, афтидан, моний хатида битилган. Кейинчалик улар билан ёнма-ён уйғур ҳарfli нусхалар ҳам пайдо бўла бошлаган чиқар.

Олимларнинг фикрича, “Хуастуанифт” бошлаб қадимги эроний тилларнинг бирида яратилган. Кейинчалик, моний таълимоти кенг ёйиш мақсадида, бошқа тилларга ҳам ўгирилган. Унинг туркий версияси, тахминан, VIII асрда яратилган Асар тилининг кўк турк ёдгорликлари тилига жуда яқинлиги, уйғур ёзувли нусханинг хат услуги, шунингдек, асарнинг моний ёзувида ҳам тарқалганлиги ана шундан гувоҳлик бермоқда.

“Хуастуанифт” ўн беш бўлимдан иборат. Бўлимлари *bölüg* дейилган. Ҳар қайси бўлим ўзининг тартиб кўрсаткичи билан бошланади: *ikinti, üçünc, törtünç, bişinç, altinç* ва б. Уйғур ёзувли матнда жумлалар қўш нукта (..), бўлимлар эса икки жуфт нукта (.. ..) билан ажратилган.

Бўлимлар: *T(ä)grim amtî yazuqda boşunu ötünür-biz* (Тангрим, энди гуноҳдан халос этгин дея ўтинурмиз) ёки *T(ä)grim amtî ökünür-biz, yazuqda boşunu ötünür-biz* (Тангрим, энди ўкинурмиз, гуноҳдан халос этгин дея ўтинурмиз) жумлалари билан охирлай-

ди. Шундан сўнг *m(a)nastar hirza ~m(a)nastar qirza* [моний ёзувли нусхаларда: *m(a)nastar hirza ~m(a)nastar hirz*] дуоси келади. Ушбу дуо формуласи ўртанча эроний тиллардан ўзлашган бўлиб, тангрига қарата айтилган “Гуноҳимизни кечир!” [*mna:sta:r hi:rz-a*] деган илтижони англатади. Ушбу дуони таржима қилмай, ўзидай қўллаш монийчи туркларда русум бўлган.

“Майтри симит нўм битиг”. Бизгача етиб келган турк будда диний-фалсафий ёдгорликларидан бири “Майтри симит нўм битиг” (“Майтри билан учрашув китоби”) асаридир.

Асар асли санскрит тилида яратилган. Будда таълимотининг йирик билимдонларидан бири Арячантри уни санскритча нусхадан тоҳар тилига ўтирган. Тоҳарча нусхадан эса Партанаракшит Карнаважики қадимги туркийга таржима қилган.

Ҳозирги вақтда “Майтри симит нўм битиг”нинг тоҳарча ва қадимги туркий тилдаги версиялари маълум. Тоҳар тилидаги браҳма хатида ёзилган икки қўлёзма Қорашаҳардан топилган. Туркий версиялари эса уйғур хатида бўлиб, Турфондан топилган. Ушбу ёдгорликлар ҳозир Берлин ва Урумчи қўлёзма фондларида сақланмоқда.

“Майтри симит нўм битиг”нинг Қумул яқинидан топилган қўлёзмаси мавжуд нусхалар орасида алоҳида ўрин тутади. Уйғур ёзувли ушбу қўлёзма ҳозир Урумчидаги тарих музейида сақланмоқда. Қўлёзма анча уринган, айниқса, сўнгги варақлари титилиб кетган, пароканда. Шунга қарамай, қўлёзманинг китобат тарихидаги қадри баланд. Китобнинг сақланиб қолган варақлари, нафис хати, унинг эътибор билан битилганлиги қўлёзма йирик амалдор буюртмаси билан махсус тайёрланганидан белги бермоқда.

Асарнинг туркий тилга таржима қилинган вақти номаълум. Шундай эса-да, асарнинг тил хусусиятлари, мавжуд нусхаларнинг хат услугига кўра у тахминан VIII асрда туркийга ўгирилган дейиш мумкин.

Тоҳарча версияларнинг бирида асарнинг оти «Майтрея самити натака» деб ёзилган. Бу ерда «натака» сўзи «драма» деган маънони беради. Демак, “Майтри симит нўм битиг” драматик асардир.

“Олтун тусли ёруғ”. Турк-будда адабиёти, турк-будда фалсафасининг кимматли асарларидан яна бири “Олтун тусли ёруғ” сутрасидир.

“Олтун тусли ёруғ” буддизмнинг маҳаяна мазҳабига оид асар бўлиб, илк ўрта асрларда санскрит, хитой ва қадимги туркий версияларда тарқалган эди.

Асарнинг санскритча номи “Suvānaprabhasa”, туркий версиясининг тўлиқ оти “Altun önlüg yaquq yaltrıqlıg qopta kötrülmiş nom iligi” (“Олтин рангли товланувчи ҳаммадан устун нўм тождори”) дир. Матнда асар *nom bitig, nom erdini, çin erdini, sutur, nom iligi sutur, sutur nom* деб қайд этилади. Бу атамалардан: *nom bitig* – “нўм китоб”, *nom erdini* – “нўм жавоҳир”, *çin erdini* – “чин жавоҳир”, *sudur* – “сутра” деган маънони англатади.

Асар дастлаб анаткак (санскрит) тилидан тавғач (хитой) тилига таржима қилинган. Сўнгра бешбалиқлик Шингқу Шели тудунг уни тавғаччадан қадимги туркий тил (турк уйғур тили)га таржима қилган. Бу хусусда олтинчи бўлим тўртинчи тегзинч якунида: *Bodisatv Gitsu Samtso atlıg açarı änätkäk tilintin tawğaç tilinçä ewrilmış ... bişbaliqlıg Şinğu Seli tuduğ tawğaç tilintin türk uyğur tilinçä ikiläyü ewirmış* (будисатва Гитсу Самтсў исмли устоз анаткак тилидан тавғач тилига ўгирган ... бешбалиқлик Сингқу Сели тудунг тавғач тилидан турк уйғур тилига ўгирган) жумласини ўқиймиз. Ўнинчи бўлим якунида эса бу ҳақда шундай битилган: *Qutluğ öñtün uluğ tawğaç elintä tayşing sawçing alqu şastırlarıg qamağ nomlarıg qalıziz ötkürmiş bodisatv Gitsu Samtso atlıg açarı änätkäk tilintin tawğaç tilinçä ewirmış ... kinki boşğutluq bişbaliqlıg Şinğu Seli tuduğ tawğaç tilintin türk uyğur tilinçä ikiläyü ewirmış nom iligi sutur bitiyü tolu tükäl boltı* (Қутлуғ шарқдаги улуғ тавғач элида маҳаяна, ҳинаяна (мазҳабларининг) бари шастарларини, ҳамма нўмларини тўлиқ ўзлаштирган будисатва Гитсу Самтсў исмли устоз анаткак тилидан тавғач тилига ўгирган ... кейин бешбалиқлик олим Сингқу Сели тудунг тавғач тилидан турк уйғур тилига ўгирган нўм тождори сутра тугал тўлиқ ёзилиб бўлди).

“Säkiz uluğ orunlartaqı çaytilarnıñ ögdisi” деб номланган бўлим якунида шундай қайд этилади: *Säkiz uluğ orunlartaqı çaytilarnıñ ögdisin men Amogaşiri açarı änätkäk tilintin türk uyğur tilinçä täñri burxan toğmiş ud yilın törtünç ay tört yigirmikä ağdarıp öz iligin qoduru tegintim* (Саккиз қутлуғ манзилдаги ибодатхоналарнинг мадҳиясини мен Амогашири устоз анаткак тилидан турк уйғур тилига тангри бурхон (яъни Будда) туғилган сигир йилининг тўртинчи ой ўн тўртинчи кунда ўгириб ўз қўлим билан тамомлаб тугаттим). Ушбу қайддан англашиладики, мазкур бўлимни Амогашири исмли шахс анаткак тилидан турк уйғур тилига таржима қилган ва унинг таржима варианты асар таркибига киритилган.

Асарнинг бир қадар тўлиқ қўлёзма нусхасини С.Е. Малов 1910 йили Шарқий Туркистонга уюштирилган илмий экспедиция чоғида Гансу ўлкасидан топган (мазкур қўлёзма фанда вингшигу нусхаси деб юритилмоқда). Кейинчалик ҳам бу ўлкалардан асарнинг узинди нусхалари топилди, лекин улар оз варақли.

Вингшигу нусхаси ҳозир Россия ФА Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург бўлимида сақланмоқда. Қўлёзма 1687 йили Дунхуанда кўчирилган.

“Олтун тусли ёруғ” ўн икки бўлим(*bölüg*)дан тузилган. Қисм (*tegzinç*)лар бошида уларнинг сарлавҳаси ва тартиб кўрсаткичи қайд этилади.

Қўлёзма қадимги ҳинд потхи китоб усулида.

Пойгир белгилари (саҳифа кўрсаткичлари) ҳар қайси варақнинг ўнг юзига матн бошланишидан аввал қўйилган. Тартиб ҳар бир бўлим учун алоҳида. Масалан: *ikinti birkiyä* (иккинчи бўлим, биринчи варақ), *ikinti bölüg iki* (иккинчи бўлим, иккинчи варақ), *ikinti üç* (иккинчи бўлим, учинчи варақ), *ikinti dört* (иккинчи бўлим, тўртинчи варақ), ... *üçünç dört otuz* (учинчи бўлим, йигирма тўртинчи варақ) каби. Янги бўлимдан тартиб ҳам янгиланади.

“Сюань-цзан кечмиши”. Будда асарларидан яна бири “Сюань-цзан кечмиши” номи билан машхур.

“Сюань-цзан кечмиши”нинг хитойча ва қадимги туркий версиялари маълум. Туркий версияси минг йил муқаддам Қучу уйғур давлатида хитой тилидан “Тси-ин-чун нўм битиг” номи билан таржима қилинган. Асарнинг туркий версияси замонамизгача ягона қўлёзма нусхада етиб келган бўлиб, у уйғур хатидадир. Лекин қўлёзма ҳозир бўлақларга бўлинган ҳолда Париж, Пекин, Санкт-Петербургда сақланмоқда. Афтидан, қўлёзма китоб аввал бир ердан топилган, кейинчалик ҳар хил йўл билан турли қўлёзма хазиналарига тарқаб кетган.

“Сюань-цзан кечмиши” тан сулоласи даврида ўтган нўмчи сайёх Сюань-цзаннинг Будда яшаган ўлкаларга муқаддас сафари хусусидаги мемуар бўлиб, ўзида ўнлаб афсона ва ривоятларни, будда фалсафаси, қадимги Шарқ халқларининг ижтимоий-сиёсий, маданий турмушига, улар яшаган мамлакатлар географияси, тарихига оид маълумотларни жамлаган. Асарнинг иккала версияси илк ўрта асрларда будда оламида кенг тарқалган эди.

Ўз замонасининг машхур буддашуноси, нўмчи ачари (улуғ устоз) номини олган Сюань-цзан (туркий матнда Хuintso) будда йўриқлари, қонун-қоидалари битилган нўм битигларни олиб келиш истагида ғарбга – буддизмининг яралган юрти бўлмиш Ҳиндистонга сафар қилган сайёҳлардан эди. У ўн етти йил давомида (629–645 йиллар) бир юз йигирмадан ортиқ мамлакат ва ўлкаларда бўлди. Будда туғилган тупрокқа бориб, у ердан олти юз нўм битиг келтирди. Сўнгра теварагига мамлакатдаги будда сутра ва шастарларининг билимдонларини йиғиб, уларни анаткак тилидан тавғаччага таржима қилиш билан шуғулланди. Бу борада у ўз мактабини яратган.

Сюань-цзан будда нўмларининг мағзини тушуниш ва уларни шарҳлашда замон олимларидан анча ўзиб кетган эди. Шунинг учун будда таълимотининг билмидони, улуғ устоз – самтсў ачари отини олган. У муқаддас сафари чоғида кўрган-кечирганларини хикоя қилувчи “Ғарб мамлакатлари хотиралари” (“*Kirügi ellär ödigi*”) номли аср ёзган. Кейинчалик унинг шогирди Хуэй-ли (туркий матнда Хuilip) ана шу эсдаликлар асосида “Сюань-цзан кечмиши” асарини ёзди. Бироқ Хуэй-ли бу асарни тугата олмади. Унинг ўлиmidан кейин ушбу асарни Сюань-цзаннинг бошқа бир шогирди Янь-цзун (матнда Хintsun) ёзиб тугатди.

Асарни Х асрда яшаб ўтган олим ва таржимон бешбалиқлик Шингку Шели тутунг қадимги туркий тилга ўгирган.

Матнда асарнинг тўлиқ оти “*Bodisatv tayto Samtso асариниң уогігін уқітмақ атліг Тsi-in-čün tigmä kävi nom bitig*” деб ёзилган. Бу ерда *kävi* – “эпик” деган маънони англатади. Шунда у “Тан сулоласи даврида ўтган бўдисатв Самтсў ачари (яъни Сюань-цзан)нинг ҳаёти ҳақидаги Тси-ин-чун отли эпик нўм битиг” деган тушунчани беради. Яна асар *nom bitig* деб қайд этилган. *Nom* сўзи, одатда, қонун китобларини билдирган. Бундан англашиладики, ушбу асар ҳам буддийликнинг муқаддас қонун китобларидан эди.

Қўлёзма потхи китоб шаклида. У бутунича сақланмаган. Варақларининг кўпи йўқолган, айримлари титилиб, бўлақларигина қолган. Қўлёзма муттасил фойдаланилганиданми, варақларининг гирди уринган, баъзи сатрларининг ёзувини ҳам илғаб бўлмайди.

Китоб тўлиқ бўлмаса-да, сақланиб қолган бўлақлари асосида асарнинг тузилиши, мазмунини тиклашнинг бир қадар имкони бор.

Қадимги турк шеърлари. Монийлик фалсафасини ўрганишда қадимги турк-моний муҳитида яратилган шеърлар муҳим ўрин тутади.

Монийлик даври турк адабиётида *bašik, küg, taqšut, küg taqšut* каби шеър турлари мавжуд бўлиб, бизгача улардан айримлари етиб келган. Шеърларнинг мазмуни ҳар хил. Улар ичида Тонг тангрига аталган алқовлар, Монийга бағишловлар, ўлим ва жаҳаннамни тавсиф этувчи, ҳатто муҳаббат мавзуидаги шеърлар бор. Уларнинг кўпи турк ижодкорлари томонидан яратилган, айримлари бошқа тиллардан қадимги туркий тилга таржима қилинган.

Қадимги турк-моний адабий муҳитида яратилган шеърый асарлар ҳозирги кезде Берлин фонидаги Турфон харобаларидан топиб келтирилган матнлар орасида сақланмоқда (ТIID169; Т.М.419; Т.II.D.178; Т.III.D.260 рақамли ёзмалар турк-моний муҳитида яратилган). Мазкур шеърларни А.ф. Лекок, В. Банг, Р.Р. Арат транскрипцияси, таржимаси ва изоҳлари билан нашр эттирганлар.

Қадимги туркларнинг буддизм даврида яратган обидалари орасида ёзма манбалар алоҳида ўрин тутади. Улар бадий, диний-фалсафий, тарихий асарлардир.

Буддизм таъсирида турк шеърлятида қадимги *küg-kög, taqšut-taqšut, qošuq~qošuğ, yir-ir* билан бир қаторда *šlok* (<скр. *šloka*), *padak* (<скр. *padaka*), *käränt* (<скр. *grantha*) сингари янги турлар ҳам шаклланди.

Турк адабий муҳитида буддизм таълимоти, фалсафий қарашларини куйловчи шоирлар етишиб чиқди. Сингку Сели (~Шингку Шели) тудунг, Ки-Ки, Пиратя Шири, Асиғ тутунг, Чисуя тутунг, Қалим Кейши будда муҳитида ижод қилган ана шундай шоирлардан эди. Турк-будда адабиётида Будда, Майтри, бўдисатвларга мадҳиялар, ҳикматлар битилган, эзгулик, тўғрилиқнинг фазилати, хотима дуолари шеърга солинган.

Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” достони. Баласағунлик Юсуф Хос Ҳожиб ўзининг “Қутадғу билиг” достонини 1069–1070 йиллар Кошғарда ёзиб тугаллаган.

Эски туркий тилда *qut* – “қут, бахт”, *-ad* – феъл ясовчи, *-ğu* – сифатдош кўшимчаси, *qutadğu* – “қутлантирувчи, қут берувчи” деган мазмунда. *Bilig* – “билим” дегани, бироқ муаллиф уни “китоб, билимлар китоби” маъносида қўллаган *Qutadğu bilig* – “Қут берувчи билим; қут берувчи билимлар китоби” деган маънони англатади.

Асар 13000 минг мисрадан зиёдроқ бўлиб, маснавийда битилган. “Қутадғу билиг”нинг уч йирик қўлёзмаси маълум. Уларнинг бири уйғур, иккиси араб ёзувида. Уйғур ёзувлиси фанда ҳирот (ёки вена) нусхаси, араб ёзувли қўлёзмалардан бири наманган (ёки фарғона), иккинчиси қоҳира нусхаси деб юритилади.

Асарнинг уйғур ёзувли қўлёзмаси ҳижрий 843, қўй йили, муҳаррам ойининг тўртинчи куни (=1439 йилнинг 16 июнида) Ҳиротда кўчириб тугалланган. Бу хусусда китобнинг охирида шундай ёзилган: *Tügändi Qutadğu (bilig) kitabı tarix sekiz qırq üç yıldı qoy yil muharram ayniñ törti Haruda*. Ёки бошқа бир ерда: *Tarix sekiz yüz qırq üçtä qoy yil axiri muharram ayniñ tört yanjisi Haru šahrında bitildi*.

Ушбу қўлёзмани Ҳасан Қора Сайил Шамс бахши кўчирган. Қўлёзма китоб ҳозир Вена Миллий кутубхонасида (A.F.13) сақланмоқда.

Араб ёзувли қўлёзмалардан бири Намангандан топилган. Ҳозир Тошкентда Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда (1809 рақамли қўлёзма). “Қутадғу билиг”нинг ушбу қўлёзмаси бошқа нусхаларга нисбатан тўлиқ. Лекин асарнинг айрим бўлимлари йўқ. Хусусан, китобнинг хотимаси тушиб қалган. Шунинг учун унинг кўчирилган даври ва котиби маълум эмас. Лекин хат услубига қараб, қўлёзма, тахминан, XIII асрда кўчирилган дейиш мумкин.

Араб ёзувли бошқа бир қўлёзмаси Қоҳирадан топилган. Ҳозир ҳам ўша ерда сақланмоқда. Қўлёзма 392 саҳифадан иборат бўлиб, ора-ора унинг варақлари, ҳатто айрим боблар ҳам тушиб қолган. Бунинг ҳам охири йўқ. Хат туридан, чамаси, XIV асрда кўчирилган кўринади.

Адиб Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибату-л-хақойиқ” достони. Адиб Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибату-л-хақойиқ” достони ўтмишда уч хил ном билан машҳур эди. Асарнинг кунимизга қадар етиб келган А нусхасида унинг оти “*Atabatu-l-haқayıq*” (“Ҳақиқатлар эшиги, остонаси”), В ва С нусхаларида “*Hıbatu-l-haқayıq*” (“Ҳақиқатлар тортиғи”), D нусхасида эса “*Ğayıbatu-l-haқayıq*” (“Яширин, ғойибий ҳақиқатлар”) деб аталган.

Достоннинг уч йирик қўлёзмаси маълум (А, В, С нусхалар).

Асарнинг А нусхасини 1444 йили Самарқандда Зайнул Обидин бахши кўчирган. Асар уйғур ёзувида бўлиб, орадаги арабча оят,

ҳадис, байт ва сарлавҳалар араб хатида. Қўлёзма ҳозир Истанбулдаги Аёсофия кутубхонасида (4012 рақами остида) сақланмоқда.

“Ҳибату-л-хақойиқ”нинг В нусхаси Истанбулдаги Аёсофия кутубхонасида сақланаётган 4757 кўрсаткичли мажмуа таркибидадир. Ушбу мажмуани 1480 йили Истанбулда Шайхзода Абдулраззоқ бахши кўчирган. Бу ҳақда қўлёзманинг 159- саҳифасидаги таърихда шундай қайд этилади: *Tarix sekiz yüz säksän dördtä toñuz yili zulqada ayiniñ on yetisidä šamba küni tamam boldi. Qutluğ bolsun, davlat kelsün, mehnat ketsün tep Šayxzada Abdulrazzaq baxši Qustantaniyada bitidi*.

Ушбу қўлёзмада матн уйғур хатида ёзилиб, қаторма-қатор араб ёзуви билан изоҳлаб чиқилган.

Асарнинг С нусхаси Истанбул Тўпқопи сарой кутубхонасида сақланаётган бир мажмуа таркибидадир. Мажмуанинг котиби ва кўчирилган санаси маълум эмас. «Ҳибату-л-хақойиқ»нинг ушбу нусхаси араб хатида битилган.

Айрим манбаларда “Ҳибату-л-хақойиқ”дан олинган узиндилар ҳам етиб келган (D, E, F, G нусхалар).

Хоразмийнинг “Муҳаббатнома” достони. “Муҳаббатнома”нинг уйғур ва араб ёзувли қўлёзма нусхалари маълум. Достоннинг уйғур ёзувли нусхаси 1432 йили Язд шаҳрида Мансур бахши уйғур хати билан кўчирган, ҳозир Британия Музейида сақланаётган Ог.8193 рақамли мажмуа таркибидаги тўртинчи асар (159b–173a саҳифалар). Асарга “*Muhabbatnāma kitabı*” деб сарлавҳа қўйилган. Якунида кўчириб тугалланган санаси қайд этилади: *Tamam boldi Muhabbatnāma kitabı. Qutluğ bolsun, tarix sekiz yüz otuz beštä čičqan yil rajab ayniñ altisında Yazd šahrında Mirjalāl (id)din buyurğan üçün bu faqir Mansur baxši bitidi*. Мазкур нусха мавжуд нусхаларнинг энг эскисидир. Асарнинг В, С, D нусхалари араб хатида бўлиб, кейинги даврларга мансуб.

Юсуф Амирийнинг “Даҳнома” асари. Юсуф Амирийнинг ушбу асари уйғур ва араб ёзувларида етиб келган. Асарнинг уйғур ёзувли қўлёзмаси Зайнул Обидин бахши тарафидан кўчирилган. Ҳозир Истанбул Тўпқопи саройи кутубхонасида (2172) сақланмоқда. Қўлёзмада асарнинг йигирма уч байти берилган, холос. Қўлёзманинг кўчирилган даври номаълум. Зайнул Обидиннинг яшаб ўтган замонида кўра бу қўлёзма ҳам Самарқандда кўчирилган дейиш мумкин.

Хўжандийнинг “Латофатнома” достони. “Латофатнома”-нинг уйғур ва араб ёзувли кўлёмалари маълум. Уйғур ёзувли нусха Кобулдаги Афғонистон Давлат Миллий архивида сақланмоқда. Кўлёмма ҳижрий 893 (мелодий 1488) йили кўчирилган: *Tamam boldi Latāfat-nāma bičīn yil zulqada ayīniñ on ikisidā panjšamba küni tarix sekiz yüz toqsan üçtä.*

“Махзану-л-асрор”. XV асрда яшаб ўтган Мирҳайдарнинг “Махзану-л-асрор” асари уйғур ва араб ёзувларида битилган. Асарнинг уйғур хатида битилган учта кўлёммаси маълум. Шулардан бири Зайнул Обидин бахши тарафидан кўчирилган. Ушбу 33 байтли матнни Зайнул Обидин 1444 йили Самарқандда кўчирган дея тахмин қиладилар.

Асарнинг уйғур ёзувли бошқа бир нусхасини Алишоҳ бахши кўчирган.

“Махзану-л-асрор”нинг уйғур ёзувли учинчи нусхаси Истанбулдаги Сулаймония кутубхонасининг Аёсофия бўлимида сақланаётган 4757- кўрсаткичли кўлёммага киритилган бўлиб, у “Ҳибату-л-хақойиқ”дан кейинги асардир. Ушбу нусха уйғур хатида ёзилиб, ҳар қатори араб ёзуви билан изоҳлаб чиқилган. Кўлёммани Абдулраззоқ бахши 1480 йилда Истанбулда кўчирган.

“Сирожу-л-қулуб”. Британия Музейида сақланаётган Or.8193 рақамли мажмуанинг 1-129b бетларида берилган. Кўлёммада асарнинг бош қисми учрамайди. Асар сўнгида унинг кўчириб тугалланган куни, котибининг оти қайд этилган: *Tamam boldi Sirāju-l-qulub kitābi. Qutluğ bolsun, tarix sekiz yüz otuz beštā čičqan yil rajab ayīniñ yigirmi toquzında Yasd šahrīda Mansur baxši bitidi.*

“Масъала китоби”. Британия Музейида сақланаётган Or.8193 рақамли мажмуадан жой олган. Асар 47 бўлимдан иборат. Охирида унинг тарихи берилади: *Tamam boldi Mas'ala kitābi. Tarix sekiz yüz otuz beštā čičqan yil ša'bān ayīniñ törtidā Yasd šahrīda Mirjalāl(id)dinniñ suhbatında bu faqir Mansur baxši bitidi.*

“Роҳату-л-қулуб”. Британия Музейида сақланаётган Or.8193 рақамли мажмуанинг 137a–159a бетларида. Асарда *Bilgil-kim, bir nečā hikāyatlar(ni) Rāhatu-l-qulub kitābidin ixtiyār qilip bitidük* деб қайд этилган. Ушбу асар ҳам “Сирожу-л-қулуб” сингари савол-жавоб шаклидадир. Асар якунида котибининг оти берилган: *Kātibu-l-faqir Mansur baxši.*

“Бахтиёрнома”. Асарнинг икки кўлёммаси маълум (Щербак 1962,49). Унинг уйғур ёзувли кўлёммаси Оксфорддаги Бодлеан кутубхонасида (598- кўрсаткичли кўлёмма) сақланмоқда. Кўлёмма ҳижрий 838 (мелодий 1434) йили Язд шахрида Мансур бахши тарафидан кўчирилган: *Qutluğ bolsun tarix sekiz yüz otuz sekizdā tawušqan yil zulhijja ayniñ avvalında Mansur baxši bitidi.*

“Меърожнома”. Асарнинг уйғур ва араб ёзувли кўлёмалари маълум.

“Меърожнома”нинг уйғур ёзувли нусхасини ҳижрий 840 (мелодий 1436-1437) йили Ҳиротда Абу Малик бахши кўчирган. Бу хусусда шундай таъкидланади: *Tarix sekiz yüz qırqta at yil jumadu-l-axira ayniñ onida Haruda Abu Malik baxši bitidim.*

Асарга шундай сарлавҳа қўйилган: *Rasul 'alayhi-s-salāmniñ Me'rājqā bargāni.* Муқаддимада шундай маълумотни ўқиймиз: *Emdi bilgil-kim, bu kitābniñ atī Me'rājnāma turur. Nahju-l-faradis atliğ kitābdin türk tiligā ewürdük. Köp kişilārgā fāyda tegsün tep Teñri taalanıñ tavfiqi birlā tamam bitilip xalāyiqniñ köñli közigā širin körüngāy.* Кўлёмма ҳозир Франция Миллий кутубхонасида (Suppl. Turc., 190) сақланмоқда.

Асарнинг араб ёзувли нусхаси Истанбулдаги Сулаймония кутубхонасининг Фотих фондида (2848- кўрсаткичли кўлёмма) сақланмоқда.

“Тазкира-йи авлиё”. Ушбу асар Фариддин Атторнинг форсча “Тазкирату-л-авлиё” асаридан туркий тилга таржима қилинган. Асарнинг уйғур ва араб ёзувли кўлёмма нусхалари бор. Уйғур ёзувли нусхаси “Меърожнома” билан бир кўлёммада. Ҳозир Париждаги Миллий кутубхонада сақланмоқда (Suppl. Turc., 190). “Тазкира-йи авлиё” кўлёмманинг 13b–151a саҳифаларида. Матн охирида китобнинг кўчирилган санаси (таърих) битилган. Унга кўра, кўлёммани 1436 йили Ҳиротда Абу Малик бахши кўчирган: *Emdi tazkirada bitilgān mašāyih avliyālarniñ hikāyat sözlāri tügätildi. Tarix sekiz yüz qırqta at yil jumadu-l-axira ayniñ onida Haruda Abu Malik baxši bitidim.*

Асарнинг араб ёзувли кўлёммаларидан бири Истанбулдаги Сулаймония кутубхонасида сақланмоқда. Тошкентда Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институтида ҳам асарнинг араб ёзувли нусхаси бор.

Тўхтамишхон ёрлиғи. Олтин Ўрда хони Тухтамишнинг 1393 йили поляк қироли Яғайлига йўллаган ёрлиғидир. Матн ик-

ки вараққа битилган бўлиб, биринчисида 13 сатр, иккинчисида эса 12, жами 25 сатрдан иборат.

Хужжат 1834 йили Москвада Ташки ишлар вазирлигининг бош архивидан топилган. 1921 йилдан бошлаб Варшавадаги марказий архивда сақланмоқда.

Ёрлик *Toxtamiš sōzūm Yağaylağa* деб бошланади. Матн сўнгида таърихи берилган: *Taqāğu yil tarix yeti yüz toqsan beštā rajar ayīniņ sekiz yaņida ordu Tanda erürdā bitiklādimiz* (Товуқ йили, таърих, етти юз тўқсон бешда ражаб ойининг саккизинчи куни ўрда Танда эканлигимизда ёздик).

Темур Қутлуғ ёрлиғи. Олтин Ўрда хонларидан бири Темур Қутлуғнинг 1397 йили битилган ёрлиғи уйғур хатида бўлиб, сатрма-сатр араб хатида изоҳланган. Узунлиги 265 см., эни 23 см. ли ўрама қоғозга битилган мазкур хужжат 54 сатрлидир. Ёрлик ҳижрий 800 йил (=1397) барс йили, шаъбон ойининг олтинчи кунинда Узу сувининг ёқасида Мужаваранда битилган: *Tarix sekiz yūzdā bars yīli ša'ban ayīniņ altinčī kūnidā Üzü suyīniņ kanarīda Mujavaranda erürdā bitildi*. Хужжат Венадаги Сарой кутубхонасида сақланмоқда.

Шохруҳнинг суюрғал битиги. Шохруҳнинг Ҳиротнинг Чечактўба мавзеидаги Талхан ота мазорининг мужовури Исмоил номига берган суюрғал(фармон)и уйғур хатидадир. Битиг ҳижрий 825 сигир йили муҳаррам ойининг 22 куни (=1422 йилнинг 16 январини) Ҳирот яқинидаги Боғи шаҳарда битилган: *Tarix sekiz yüz yigirmi bešidā ud yil muharram ayniņ yigirmi ikisidā Bāğ-i Šaharda bitildi*.

Хужжат Афғонистондаги Майманадан топилган. 1947 йили профессор Е. Бенвенист унинг суратини олган эди. Француз олими Ж. Дени уни фотоси билан бирга нашр эттирди. Лекин хужжатнинг ўзи йўқолган.

Матн 13 сатрдан иборат. Хати "Қутадғу билиг"нинг ҳирот нусхаси ҳамда темурийлар даврида кўчирилган уйғур ёзувли бошқа манбаларнинг хат услубида.

Султон Абу Саид битиги. Темурийлардан бўлмиш Султон Абу Саиднинг Узун Ҳасанга юборган битиги ҳижрий 873 йилнинг 22 рабиу-л-аввалида (мелодий 1468) битилган: *sičqan yīli rabīu-l-avval ayniņ yigirmi ikisidā Miyanaда erkändā bitildi*.

Мазкур васиқа Истанбул, Тўпқопи саройи музейи архивида Е 12307 рақаами остида сақланмоқда. Матн икки хил алифбода: уй-

ғур ёзувида битилиб, ҳар сатри араб хатида изоҳланган. У 144 см.ли қоғозга ёзилган бўлиб, жами 76 сатрдан иборат.

Мазкур васиқани А.Н. Курат (араб ҳарфларидаги матни, транскрипцияси, факсимили, изоҳ, таржималари билан) нашр эттирган.

Умаршайх ёрлиғи (нишонини). Султон Умаршайхнинг марғилонлик Мир Сайид Аҳмадга берган ёрлиғи 1469 йили битилган. У уйғур ёзувида бўлиб, ўн уч сатрдан иборат. Ёрликни П. Мелиоранский транскрипция, факсимили, таржима ва изоҳлари билан нашр эттирган.

Нишон *Sultān Umaršayx bahādur sōzūm* деб бошланади. Якунида унинг Андижонда битилганлиги қайд этилган: *...muhurluğ ni(šā)n uy yil šavval ayīniņ yigirmi sekizi Andigānda bitildi* (муҳрли нишон сигир йили шаввал ойининг йигирма саккизида Андиганда битилди).

Туроннинг султони Темурбек етти юз тўқсон учинчи йилнинг кўкламида (=1391 йилнинг апрели) Тўхтамишхонга қарши юриш бошлади ва бу хусусда хотира қолдирмоқ мақсадида тошга битиг ёздирди. Мазкур битигтош 1937 йили Улуғ тоғдаги (Шимолий Қозоғистон) Қарсақбай кони яқинидан, ўрнатилган жойидан топилган. Ҳозир Санкт-Петербург Давлат Эрмитажининг Ўрта Осиё халқлари санъати ва маданияти бўлимида сақланмоқда.

Тошдаги ёзув 11 сатрдан иборат бўлиб, дастлабки уч қатори арабча, кейинги саккиз сатри уйғур хати билан туркий тилда битилган. Арабча хати ўчиб кетган, унинг айрим ҳарфларигина сақланган (у басмала бўлиши мумкин). Уйғур ҳарfli туркий матн, нисбатан, тўлиқ.

МОНИЙ ЁЗУВИ

Мелодий 247 йили Бобилда Моний бошчилигида янги диний оқимга асос солинди ва ўша кезлардан бошлаб Суриянинг Палмира шаҳрида қўлланилган ёзув шакли асосида тузилган моний ёзуви ҳам амал қила бошлади. Кейинчалик ушбу ёзув моний дини билан бирга Ўрта ва Марказий Осиёга ҳам кириб келди. Ушбу тупроқда моний хатини монийликни қабул қилган турк ва суғд жамоалари қўллаган. Эрамизнинг VII асрида монийлик уйғур хоқонлигининг давлат дини сифатида амал қилган чоғларда бу ёзув турклар орасида кенг ёйилди.

Бизгача моний хатида битилган туркий ва суғдча матнлар сақланиб қолган. Туркий матнлар ичида моний диний мазмунли шеър парчалари бор. Шунингдек, “Хуастуанифт” туркий версиясининг айрим қўлёзма нусхалари моний хатида етиб келган. Жумладан, асарнинг Британия Музейида сақланаётган нусхаси, Берлин фондида сақланаётган Т.П.Д.178; ТМ303(М153); ТМ183; М172; М443 рақамли узиндилар моний алифбосидадир.

Асарнинг кўп нусхада, айниқса, икки хил ёзувда тарқалганлиги жуда муҳим. Одатда, турк-моний жамоаларида (чамаси, тор доирада) диний асарлар кўпроқ моний хатида битилар эди. “Хуастуанифт”нинг моний хатидагина эмас, уйғур хатида ҳам битилганлиги ўз даврида асарга эътибор кучли бўлганидан, унинг турк моний жамоаларида кенг ёйилганидан далолат беради. Асарнинг илк нусхалари, афтидан, моний хатида битилган. Кейинчалик улар билан ёнма-ён уйғур ҳарфли нусхалар ҳам пайдо бўла бошлаган чиқар.

БРАХМА ЁЗУВИ

У бўғин ёзуви бўлиб, қадимги санскритча алифбо негизда шаклланган. Турон юртига буддизм таъсирида кириб келган. Браҳма хатини фақат будда жамоаларигина қўллади. Шуниси борки, буддизмни қабул қилган ерли улус ўзининг миллий ёзувидан ҳам кечгани йўқ. Улар ўз тилларига ўгирилган будда асарлари учун маҳаллий ёзувлардан ҳам фойдаланган. Бунинг яна бир сабаби, ерли, хусусан, туркий халқлар учун бўғин ёзувидан кўра ўзларининг фонетик алифболарини қўллаш қулай эди. Шунинг учун ҳам бу юртларда браҳма хати уқадар кенг ёйилган эмас. Унинг ёдгорликлари ҳам шунга яраша оз.

СУРЁНИЙ ЁЗУВИ

Мелоднинг бошларида Месопотамиянинг Ғарби шимолида христианлик гуркираган эди. Бу ўлкада оромий алифбоси асосида шаклланган сурёний хати амал қилган. Тарихдан маълум, V юзйилликнинг ўрталарида Сурия диндорлари икки мазҳабга бўлиниб қолдилар. Уларнинг настурий мазҳабидагилари ўз юртида таъкибга учраб, қочиб, Эрондан паноҳ топдилар. Насронийлар бу ерда ўзи-

нинг таълимот мактабларини очди. Ушбу мактаб намояндалари ўз таълимотини маҳаллий халқ орасига ҳам ёйди. Уларнинг миссионерлик ишлари оқибатида настронийлик VII–VIII асрларда Ҳирот, Самарқанд, Қашқар, ҳатто Ҳиндистон билан Ғарбий Хитойга етиб борди. Насронийлик билан бир пайтда бу ўлкаларда сурёний алифбоси ҳам тарқалган. Ўрта ва Марказий Осиёда сурёний хатини насронийликни қабул қилган суғдлар ва туркларгина қўллаган, холос. Бошқа диний жамоаларда бу ёзув амал қилгани йўқ.

Сурёний хати турк насронийлар орасида қўлланилган. Бизгача етиб келган насроний мазмунли туркий ёдгорликлар икки – уйғур ва сурёний ёзувларидадир. Турклар орасида сурёний ёзуви чигатой хонлиги даврида ҳам амал қилган.

Кунимизгача насроний турклар яратган ёзма ёдгорликлардан етиб келган. Насроний турклардан қолган мерос ичида қабр ёзувларининг тарихий аҳамияти катта. Мазкур қабртошлар XIII–XIV асрларга мансуб бўлиб, улар Еттисувнинг турли ўлкаларидан – Иссиққўлнинг ғарбидан, бир пайтлар чигатой хонларининг қароргоҳи бўлган қадимги Олмалиқ шаҳрининг харобаларидан чиққан. Шунингдек, насроний битигтошлари Қашқар, Тўқмоқ атрофларидан ҳам топилган. Ушбу манбалар XIII–XIV юзйилликларда айни ҳудудларда насронийликнинг таъсири катта бўлганидан далолат беради.

Битигларнинг тили туркий. Шунингдек, еттисув ёдгорликларининг сурёний тилида яратилганлари ҳам бор.

Насроний турклар иш юритиш ҳужжатлари, матнчилик амалиётида уйғур ва сурёний алифболаридан фойдаланган бўлсаларда, қабр ёзувлари учун, асосан, сурёний хатини қўладилар. Уларнинг Еттисувдан топилган ёдномалари ҳам сурёний хатида.

Насроний қабртошларининг шакли ҳам кўк турк қабртошларининг кўринишидан ажралиб туради. Ёдгорликлар учун юзи япалоқ тош танланган. Ўртага хоч тасвири туширилиб, гирдига сурёний хатидаги туркий матн ўйиб ёзилган.

Насроний битигларининг матн тузилиши ҳам кўк турк, уйғур хоқонликлари даври матнларидан фарқли. Ушбу муҳитда яратилган ёдномалар қадимги турк эпитафия тузиш анъанасини давом эттирган, дейишимизга асос йўқ. Насроний эпитафияларининг тузилиши бутунлай бошқача.

АРАБ ЁЗУВИ

Араб хатининг Ўрта ва Марказий Осиёга кириб келиш тарихи бу ўлкаларда исломнинг ёйилиши билан боғлиқ.

Ўрта Осиёда араб хатида битилган энг эски китоблар IX асрга оид. Улар араб ва форс тилларида. Туркий ёдгорликлар X асрдан бошлаб кўчирилган. Ундан эскиси топилганича йўқ.

Туркий халқлар қорахонийлар давридан бошлаб уйғур хати билан баробар араб ёзувини ҳам қўллаш бошлади. Айрим қорахоний ҳукумдорлар зарб эттирган тангалардаги ёзувлар, хонларнинг айрим ёзмалари араб хатида. Йирик асарлар эса XI асрдан бошлаб кузатилади. Энг эскиси Юсуф Хос Ҳожибнинг “Кутадғу билиг” асари, Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғатит турк” асаридаги туркий матнлардир. Кейинги асрдан буларнинг сони кўпая бошлайди: Адиб Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибату-л-ҳақойиқ” достони, Туркий тафсир, Қуръони карим таржималари, Маҳмуд Замахшарий “Муқаддамату-л-адаб” асарининг туркий сўзлиги араб хатида ва б. Шундай қилиб, мусулмон турклар XX асрнинг 30- йилларига қадар араб хатидан фойдаланди. Ўтган минг йиллик, айниқса, мўғул истилосидан кейинги даврдан сақланган ёзма обидалар ҳаддан зиёд. Меъморий обидаларнинг ёзувлари, қабртошлардаги хотиралар, халқ амалий санъати буюмларидаги битиглар, қўлёзма ва тошбосма асарлар араб хатида. Йирик обидалар тикланган ерида ёки музейларда. Археологик ёдгорликлар музей ва шахсий коллекцияларда қолган. Қўлёзмалар эса ҳозир дунёнинг йирик фондларида, кутубхоналарда, зиёлилар ёки бойларнинг шахсий архивида сақланмоқда.

Ўрта Осиё халқлари яратган ва араб хатида битилган ёдгорликлар уч тилда: туркий, форсий ва арабий.

Ўрта асрларда Ўрта Осиё китобатчилигида Қуръони каримдан нусха кўчиришга катта эътибор қаратилди. Арабча, форсча ва туркий тафсирлар кенг ёйилди.

АРАБ АЛИФБОСИ АСОСИДАГИ ТУРКИЙ ЁЗУВ

Турклар араб алифбосини ўз тилларига мослаб қабул қилган. Алифбо тизими, кўшимча ишоратлар, айрим ҳарфлар вазифаси орасида фарқ бор.

Араб алифбоси асосидаги туркий ёзувнинг имло принциплари пухта ишланган эди. Ёзувда унлиларни ифодалаш учун алифбодаги учта ҳарф – “алиф” (ا), “вав” (و), “йа” (ي) ҳамда ҳаракатлар, турли график воситалардан фойдаланилган.

Туркий тилдаги унлилар имлоси хусусида “Аттуҳфату-з-закийяту филлуғатит туркийя” асарининг муаллифи шундай ёзади: “Билгилки, турк тилида шакл йўқ. Шакл йўқлиги учун бир қанча аниқсизлик ва хатолар пайдо бўлар эди. Шунинг учун ана шу аниқсизликдан қутилиш учун от, феъл ва ҳуруфни ёзишда махсус шакл қўллаш усулини қабул қилдилар. Яъни “фатҳа” ўрнида “алиф”, “қасра” ўрнида “йа”, “зама” ўрнида “вав” қўллаш бошладилар”¹³. “Турк тилида шакл йўқ” дейилганда туркий имлода унлиларни ифодалашга хизмат қиладиган ҳаракатлар йўқлиги назарда тутилмоқда. Айни усул билан имлода унлиларни тўлиқ ифодалаш усули жорий этилган.

Ёзувда баъзан чўзиқ унлилар ҳам ўз ифодасини топган. Масалан, “Девону луғатит турк”да кўшалок “алиф” чўзиқ унлини билдиради: ج a:ç – оч, سук, اش aš – ош, овқат, ال a:l – хийла, ا a:w – ов.

Туркий матнларда ب ҳарфи жарангли [b] ва жарангсиз [p] ундошларини ифодалайди. Айрим ўринларда жарангсиз [p] ни фарқлаш учун پ ҳарфидан ҳам фойдаланилган: پ pand, ل pul.

ك ҳарфи жарангсиз [k] ва жарангли [g] ундошларини ифодалайди. Баъзи ҳолларда жарангли [g] ни жарангсиз [k] дан фарқлаш мақсадида “каф”(ك)нинг устига уч нукта қўйилган.

چ ҳарфи [ç] ва [j] товушларини ифодалайди. Айрим ўринларда жарангсиз [ç] ни фарқлаш мақсадида چ ҳарфидан ҳам фойдаланилган: چين чин, тўғри, چ قا бир қанча.

Туркий тилга хос ана шу товушлар ва уларнинг имлоси “Китоб-и таржумон-и туркий”да яхши ёритилган Булар:

Остида уч нуктаси бўлган b (ب); бу b (ب) билан f (ف) орасидаги қалин p (پ) дир.

¹³ Аттуҳфатуз закийяту филлуғатит туркия (Туркий тил (қипчоқ тили) ҳақида ноёб туҳфа). Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталлибов. – Тошкент, 1968. 10-б.

Остида уч нуқтаси бўлган j (ج); бу š (ش) билан j (ج) орасидаги ҳарфдир.

Устида уч нуқтаси бўлган k (ك); бу ğ (غ) билан k (ك) орасидаги бир товушдир¹⁴. Бу ўринда фақат туркий тилга хос бўлган жарангсиз [p], жарангсиз [č] ва жарангли [g] товушлари назарда тутилмоқда.

XI–XIII асрларнинг туркий ёдгорликларида [v] фонемасининг лаб-лаб [w] ва лаб-тиш [v] вариантлари ёзувда фарқланган. Чунончи, [w] товуши “Девону луғатит турк”даги туркий мисолларда, “Кутадғу билиг”нинг араб ёзувли қўлёзмаларида ف/ف, туркий “Тафсир”-да ف, “Муқаддамату-л-адаб”нинг XIII–XIV асрларга мансуб дея чамаланаётган нусхасида ف/ف ҳарфлари билан ифода этилган. Кейинги давр матнларида бу товушлар учун ягона ҳарф хизмат қилган: иккови “вав” (و) ҳарфи билан ифодаланадиган бўлди.

XI–XIII асрларнинг ёзма ёдгорликларида туркий сўзларда сўз ичи ва охирида ʔ ҳам келади. У [d] ундошининг [δ] вариантини билдиради. Масалан, “Кутадғу билиг”нинг наманган нусхасида: اذكو eδgü – эзгу, بوبون ذون bobun – халқ, قذغو qadǧu – қайғу, قوذ qod-kүй- (фезл) ва б.

Матнларда ز ҳарфининг устига уч нуқта қўйиб, сирғалувчи [ž] товуши ифода этилган: اژون ažun – дунё.

Араб ва форс тилларидан ўзлашган сўзларга нисбатан ёзув принципи амал қилган. Бундай сўзлар арабча матнларда қандай ёзилса, туркий матнларда ҳам шундай ёзилаверган. Лекин улардаги араб тилигагина хос бўлган товушлар туркий тил талабларига бўйсунган ҳолда талаффуз этилган. Масалан: عدل ‘adl – адл, علي ‘Ali – Али, сана: ثنا - сано, ҳамд, مثل masal – мақол.

Араб хатининг турлари

Араб хатининг узоқ асрли тарихий тараққиёти давомида унинг турлари, услубий кўринишлари юзага келган.

Куфий хати. Араб хатининг энг эски турларидан биридир. У мелодий VII асрда Шарқдаги йирик маданий марказлардан бири

бўлмиш Куфа шаҳрида юзага келди. Хатнинг бу тури бино пештоқларидаги ёзувларда кўп учрайди.

Мухаққак хати. Ушбу хат турининг келиб чиққан замони аниқ эмас. Шундай эса-да, унинг тарихи куфий хати билан тенглашади. У ҳарф шакллариининг аниқ ва раволиги билан ажралиб туради. Енгил ўкилади, лекин уни ёзиш анча мушкул, ёзув техникасига кўра катта малакани талаб этади.

Мухаққак бир оз сулса ҳам ўхшаб кетади. Бироқ ёйсимон ҳарфлари анча кенг тортилади.

Насх хати. Араб хатининг энг такомиллашган, ёзишга ва ўқишга ўнғай бўлган турларидан биридир. Ҳарфлари аниқ ва оддий. Шунинг учун ҳозирги босмача ёзув учун ана шу хат тури асос қилиб олинган.

Ўтмишда Қуръони каримнинг қўлёзмалари ҳам кўпроқ насхда кўчирилган. Бунинг сабаби аниқ: кенг омма манфаатини кўзлаб шундай йўл тутилган. Ёзувнинг бу тури араб мамлакатларида кенг ёйилган.

Сулс хати. Анча нафис хат тури саналади. Ҳарфлари жим-жимадор.

Сулс Қуръони каримни кўчиришда ҳам қўлланилган. Шунингдек, қабртош ёзувларида, бино пештоқларида кўп учрайди. Йирик бадий асарларнинг ички сарлавҳалари ҳам сулсда битилган. Сулсда ёзиш анча мушкул. Бу юмушни тажрибали хаттотлар осон уддалайдилар.

Девоний хати. Ўзига хос самарадор бўлган хат туридир.

Девоний хати, одатда, қўлёзма китобларнинг илк саҳифаларида, баъзан фаслларнинг бошланишида учраб туради. Бу хат туридан нақшларда, куш тасвирларини чиқаришда кенг фойдаланилган. Хаттотлар ярим ой шаклини ва бошқа диний рамзларни беришда ҳам девоний хатини қўллаганлар.

Риқъа хати. Ушбу хат турининг келиб чиқиши хусусида бир тўхтамага келиш қийин. Тахмин қилишларига қараганда, у девоний хатидан кейин шаклланган.

Риқъа ҳарфлари майда ва зич шаклда тортиладиган, лекин каттагина маҳорат талаб этадиган хат туридир.

Настаълиқ хати. Насх ва таълиқ хатларининг бирикувидан келиб чиққан. Шунинг учун бу ёзувда ҳар иккисига хос услубнинг уйғунлашувини кузатиш мумкин. Араб хатининг энг тако-

¹⁴ Kitab-ı Mecmü-ı Tercüman-ı Türki ve Acemi ve Muğali. Reser Toparlı, M. Sadi Çögenli, Nevzat H. Yanık. –Ankara, 2000. –S.2.

мил топган тури сифатида тан олинади. XIV аср охирларида Эронда шаклланган.

Машхур Шарқ адибларининг девонлари настаъликда битилган.

Шикаста хати. Шикаста хати настаъликнинг айрим ҳарфларини синдириб тортиш натижасида келиб чиққан. Бу шошиб ёзиш оқибатида эмас, балки ҳарфларни сатрга сиғдириш, саҳифаларни бир тартибга тушириш, матнни қўл узмай ёзиш эҳтиёжларидан юзага келган.

СИҒНАҚ ЁЗУВИ

“Абушқа” луғатида ушбу ёзув ҳақида маълумот берилган. Луғат муаллифи *siğnaq* сўзини изоҳлар экан, у муайян ёзувнинг оти эканлиги, Заҳириддин Бобур ўз ғазалларидан бирида уни тилга олганлигини таъкидлайди ва ғазалнинг ўша байтини мисол келтиради:

Siğnaq – bir nav' xatdur, Siğatayda xatt-i bāburi: va ğayri kibi-ke, Bābur Mirzā aš'ārında kelür. Bayt:

Xu:blar xattī nasibing bolmasa, Bābur, ne tang,

Bāburi: xatī emāsdür, xat-i siğnaqi:mudur¹⁵.

Siğnaq атамаси, чамаси, ўрта асрлар Сирдарё бўйидаги турк маданий марказларидан бири бўлган шаҳар отига боғланади. Ана шу ўлкада қўлланилган ёзув шундай аталган бўлуви мумкин.

Сиғнақ хатининг намуналари ҳозирча маълум эмас. Эҳтимол, у қадимги туркий ёзувлардан биридир. Далиллар аниқлангунга қадар бу масала очиқ қолади.

ХАТТ-И БОБУРИЙ

Ушбу ёзув Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг тилшунос сифатидаги улуғ кашфиётидир. Бу хатнинг муайян доирада амал қилганлиги ҳақида маълумотлар бор. Лекин бу ёзувда битилган матнлардан бизгача етиб келмаган ёки бор бўлса ҳам фанга маълум эмас.

Муҳаммад Тоҳир ибн Қосимнинг 1645 йили Балхда Саид Нодир Муҳаммадхон топшириғи билан ёзилган “Ажойиб ат-табақот” асарида хатт-и бобурий билан боғлиқ муҳим бир факт бор.

¹⁵ Dictionnaire Djaghatai-turc. V. de Viliaminof-Zernof. –SPb., 1869. –P.278.

Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институти фондида 409- ҳамда 411- кўрсаткичлари остида асарнинг қўлёзмалари сақланмоқда¹⁶.

Китоб етти бўлимдан иборат. Уларда оламнинг яратилиши, пайғамбарлар, ер ва коинотнинг ҳолатлари, баъзи ажойиб ишлар, ғаройиб илмлар ҳақида сўз боради.

409- рақамли қўлёзманинг 241a–242b- саҳифаларида “*Dağ ta'auyuni xutut az anvāi o*” (“Хатлар ва унинг турларини билиш ҳақида”) сарлавҳаси остида муайян тартибда ўн тўртта алифбо келтирилган. Алифболарнинг бошида уларнинг номи ҳам қайд этилади. Шулардан ўнинчи алифбо хатт-и бобурийдир. Унинг бошланишига *Xatt-i bāburi: inast* деб ёзилган. Шундан сўнг хатт-и бобурийнинг 28 ҳарфи келтирилиб, ҳар бири арабча ҳарфлар билан изоҳлаб чиқилган.

411- рақамли қўлёзмада ҳам хатт-и бобурий алифбоси мавжуд (у қўлёзманинг 67b- саҳифасида). Бирок, мазкур қўлёзмада жами ўнта алифбо намунаси берилади. Хатт-и бобурий уларнинг ўнинчисидир. Муҳими шундаки, ушбу алифбода 29 ҳарф келтирилади. Улар ҳам арабча ҳарфлар билан изоҳлаб чиқилган. Мазкур алифбода юқоридаги алифбо ҳарфлари қаторига *ج* ва *چ* ҳарфлари ҳам қўшилган.

Баъзи олимлар Заҳириддин Бобур ўз ёзувини уйғур хати негизида тузган, деб қарамокдалар. Лекин, юқорида келтирилган алифболар бу фикрни рад этади. Бизнингча, муаллиф хатт-и бобурийни бошқа бирор алифбо асосида тузган бўлуви керак.

ЛОТИН ЁЗУВИ

Туркшуносликда “*Codex Cumanikus*” номи билан юритилувчи асар 1303 йили италян ва немис миссионерлари томонидан лотин алифбосида ёзилган. У лотинча-форсча-кипчокча (куманча) луғат, қисқа грамматика, насихат ва дуо парчаларидан тузилган. Ундаги туркий (кипчокча) матнлар ҳам лотин хатидадир.

¹⁶ Азимджанова С. Новые сведения о “Хатт-и Бабури”. – XXVI Международной конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР. –М., 1963. –С.5–10.

Сўроқ ва топшириқлар:

1. Марказий Осиё халқлари ёзув тарихи бўйича илмий китоблар, интернет сайтларидан материал йиғинг.
2. Авеста, қадимги хоразмий ёзувида қандай маебалар сақланиб қолган?
3. Кўк турк ёзуви ва унинг ёдгорликлари ҳақида сўзлаб беринг.
4. Кўк турк ёзуви қандай хусусиятларга эга?
5. Суғд тили, ёзуви ва ёдгорликлари тўғрисида нималарни биласиз?
6. Уйғур ёзуви ўтмишида қандай аталган?
7. Уйғур ёзувининг имло принципларини сўзлаб беринг.
8. Уйғур ёзуви ёдгорликлари тўғрисида сўзлаб беринг.
9. Моний, сурёний ёзувларида қандай ёзма ёдгорликлар сақланган?
10. Араб ёзувининг Ўрта Осиёга кириб келиши, араб ёзувидаги илк туркий ёдгорликлар тўғрисида маълумот беринг.
11. Араб хатининг туркий тилларга мослашуви тўғрисида сўзланг.
12. Марказий Осиё халқларининг ёзув маданияти тарихини схемада чизиб беринг.

ИККИНЧИ БЎЛИМ

КИТОБ ТУРЛАРИ

Таянч тушунчалар: қўлёзма китоб, ксилография, тошбосма китоб, потхи китоб, ўрама китоб, дафтар; сарлавҳа, дебоча, басмала, наът; қабртош ёзувлари.

Этибор қаратиладиган масалалар:

- Уйғур ёзувли қўлёзма китоб.
- Ислом даври асарларининг анъанавий компонентлари.
- Ислом даври қабртошларидаги ёзувлар.

Қадимги китоб турлари, китобат иши эски ёзувлар билан боғлиқ. Шунга кўра уларни оромий ёзувидаги, суғд, кўк турк, уйғур, араб ёзувларидаги китоблар деб ажратамиз. Яна шарқда китоблар турли шаклларда ишланган. Илк матнлар тахтача бетига битилиб, тахлаб ҳам қўйилган. Сопол ёки бошқа хил қаттиқ буюмларга хат битиш ҳам ўша замондан қолган. Юмшоқ материалга ёзиш нисбатан кейинги кезларда оммалашди. Бунда дастлаб тери ёки бошқа бирор юмшоқ материалдан фойдаланганлар. Қоғознинг кашф этилуви китобат тарихида катта бурилиш ясади. Улар айри бир варақ ёки ўрама қоғоз, потхи китоб, дафтар, жилдланган китоб шаклидадир.

Уйғур ёзувли қўлёзма китоб

Уйғур ёзувли матнлар бизгача варақ ҳолида, ўрама қоғоз, дафтар, қўлёзма китоб, эпиграфик битиглар, тахта, сопол ва металл ашёлардаги ёзувлар шаклида етиб келган.

Ёдгорликлар орасида, айниқса, қўлёзма китоблар салмоқли ўринга эга. Уйғур ёзувли энг эски китоблар техник жиҳатдан пухта бўлиб, ўша кезлардаёқ китобат санъати юқори даражада бўлганидан далолат бериб туради.

Қадимда матн, асосан, қўлда ёзилган. Шарқий турк китобатчилигида қўлёзма китоблар билан бир қаторда **ксилография** – тахта бетига матн ёзиб, ундан нусха кўпайтириш усули ҳам жорий этилди. Ксилография босма ёзув усулининг илк, шунинг

билан бирга, улуғ кашфиёти бўлувига қарамай, қўлда битилган матнлар ўрнини тўлиқ босолгани йўқ. Нодир ва қимматли китоблар ўша-ўша амалдорлар томонидан мохир хаттот ва усталарга буюртирилиб, қўлда кўчирилаверган. Ксилографлар эса омма ичида саводхонликни таъминлашга ва халқ таълими эҳтиёжларини қондиришга хизмат қилган, холос.

Уйғур ёзувида битилган китоблар ўрама қоғоз, дафтар, потхи ва жилдланган китоб шаклидадир. Булардан ўрама қоғоз ёки дафтар шаклидаги китоблар кўпроқ турк-моний жамоаларида, потхи китоби турк-будда жамоаларида, жилдланган китоблар эса ислом даврида кенг ёйилган эди.

Қадимги туркларда, айниқса, моний жамоаларида китоб тайёрлашнинг ўрама қоғоз шакли кенг оммалашган бўлиб, моний ёдгорликларининг кўпи айни усулда тайёрланган. Ўрама қоғоз усулини буддистлар ҳам қўлладилар. У суғд китобатчилигида ҳам бор. Ушбу китобат тури ҳудуд билан боғлиқ бўлиб, Ўрта ва Марказий Осиё халқларининг ўзаро маданий муносабатлари таъсирида юзага келгани тайин.

Ўрама қоғозларда матн ўнгдан чапга эмас, қўл ҳаракатига қулай бўлсин учун тепадан пастга қараб ёзилган.

Будда жамоалари орасида кенг оммалашган китоб турларидан бири потхидир. Бундай усул билан китоб тайёрлаш учун аввал китобга мўлжалланаётган варақларнинг ҳар икки ёғига бир ўлчамдаги доирачалар чизиб чиқилган. Матнни ёзаётган пайтда эса доиранинг ичи бўш қолдирилган. Қўлёзма тўлиқ қўлдан чиққач, ҳалиги доирачалар ўртасидан тешиб чиқилган. Варақларни дасталаб туриб, уларнинг тешигидан ипга тизилган. Сўнгра қоғоз бичимига тенг икки пайраха тахлоғлиқ қоғознинг икки ёғидан қопланган ва тизимчаси унга боғлаб қўйилган. Ўз навбатида, пайрачалар муқова вазифасини ўтаган ҳамда китобни яхши сақлаш имконини берган. Китобни ўқиётган чоғда тизимча бўшатилиб, фойдаланиб бўлгач, яна жойлаб қўйилаверган.

Потхи китоб усулини қадимги ҳиндлар кашф этган. Ҳиндларнинг бундай китоби ҳақида Абу Райҳон Беруний ҳам ўзининг “Ҳиндистон” асарида маълумот берган эди. Потхи қадимги Тибетда ҳам жуда машхур. Лекин хитой китобатчилигида йўқ. Шу боис, олимлар бу китоб усули туркларга Тибетдан ўтган деб тахмин қиладилар. Ана шундайми ёки тўғридан-тўғри ҳиндлардан

ўтганми, қандай ҳолда юз берганидан қатъи назар, у туркий муҳитга буддизмнинг муқаддас таълимоти ва асарлари билан бирга кириб келди. Шунинг учун у будда китобларигагина хос.

Қадимги ҳиндлар бундай китобларни тайёрлаш жараёнида ёзув ашёси сифатида пальма япроқларидан фойдаланишган. Қизиғи шундаки, бундай китоб шакли туркларга маълум бўлгач, улар ўзларининг табиий-географик шароитидан келиб чиқиб, пальма япроқлари ўрнини қоғозга алмаштирдилар. Қоғоз эса китобат ишида дарахт япроқларидан тайёрланадиган варақларга қараганда анча қулай бўлиб чиқди.

Будда санъати ва маданиятида потхи анъанаси узоқ давом этди. Кейинчалик китоб тайёрлашнинг янг-янги усуллари юзага келганлигига қарамай, турк будда жамоаларида анча кейин – ҳатто XVIII юзйилликда ҳам потхига мурожаат қилдилар. Турклар орасида будда асарларига бўлган ҳурмат шу қадар эдики, котиблар уларда асар таржима қилинган давр тили (классик китобий тил), ҳатто китоб шаклини ҳам сақлаганлар. Бу талаб будда муҳитида қадимги турк китобат анъанасининг узлуксиз давом этувини таъминлаб берди.

Исломдан бурунги китобатчиликда китоб саҳифаларига безаклар бериш, миниатюралар ишлаш уқадар авж олган эмас. Бундай санъатни кам қўллаганлар. Ўша давр қўлёзма китобларининг кўркини, аввало, матннинг ўзи таъминлаган. Ёзув услуби, хаттотлар маҳорати, матндаги айрим ўринларни турли сиёҳларда ажратиб берилганлигининг ўзиёқ китоб кўркини ошириб юборган. Керак бўлганда матннинг ўзидан турли геометрик шакллар чиқариш мумкин эди. Бу жиҳатдан уйғур хатининг имкониятлари кенг. Матнга чизилган ҳошиялар, ҳатто тизимча ўтказишга мўлжалланган доирачалар ҳам китоб безаги вазифасини бажарган.

Уйғур ёзуви китоб тарихида ислом даври ҳам алоҳида ўрин тутади. Бу босқич Ўрта Осиёда қорахонийлардан тортиб то темурийлар замониғача бўлган даврни қамрайди. Ислом даврида, айниқса, XIV–XV асрлар Маворауннаҳр, Хуросон, Анатўли маданий муҳитида уйғур ёзуви китобат иши ғоят гуллаб-яшнади ва бу заминда сўнг бор ўзининг такомил чўққисига чиқди. Ўша кезлар Язд, Ҳирот, Самарқанд, Истанбул маданий марказларида уйғур ёзувида битувчи хаттотлар мактаблари вужудга келди. Маҳмуд Кошғарийнинг ёзишича, хон мактабларини турк (уйғур) ха-

тида битувчи котибни *ilimğa* деганлар. Юсуф Хос Ҳожиб котибни *alimğa* ҳамда *bitigçi* деб атайди. XIV–XV асрларда эса уйғур хатида кўчирувчи котиблар *baḫšī* аталган. Манбаларда ўша даврда яшаб ижод этган бахшиларнинг отлари ҳам қайд этилади. Язд шахрида Мансур бахши, Ҳиротда Абу Малик бахши, Ҳасан Қора Сайил Шамс бахши, Самарқандда Зайнул Обидин бахши ижод этиб, шуҳрат қозонган. Истанбуллик бахшилар орасида Абдулраззоқ Шайхзоданинг доврўғи кетган. Абдулраззоқ бахши асли Самарқанддан. Кейинчалик турк султонларининг таклифига кўра Истанбулга бориб, ўша ерда ижод қилган.

Маълумки, бу даврда уйғур хати ўрнини аста-секинлик билан араб алифбоси эгаалаётга эди. Ушбу жараён таъсирида икки хил ёзувли қўлёзмалар кенг тарқалди. Бахшилар омма эҳтиёжидан келиб чиқиб уйғур ёзувли қўлёзмаларда, ўрни билан, араб хатини ҳам қўлладилар. Шунга кўра, турк ислом маданият муҳтида уйғур ёзуви билан битилган ёдгорликларни уч гуруҳга бўлиш мумкин: 1) фақат уйғур хатида битилган матнлар; 2) уйғур хатида битилиб, ҳар қайси сатри араб ёзуви билан изоҳланган матнлар; 3) уйғур хатида битилиб, баъзи ўринлари араб ҳарфларида ёзилган матнлар.

Бу давр қўлёзма китобларининг исломдан бурун яратилган китоблардан фарқли томони, уларда саҳифаларга безак бериш, миниатюралар ишлар етакчи ўринга кўтарилди. Чунончи, китоб бетлари рангли миниатюралар, ислимий (ўсимликлар) ва геометрик шакллар, турли нақшлар билан безатилган. Уларга ҳошиялар чизилган. Уйғур ёзувли матн ўнгдан чапга қараб бир текис ёки ундаги геометрик шакллар бўйлаб кўчирилди эди. Айрим қўлёзмаларда ҳошия ташқарисига ҳам араб ёзувли матн битилган ёки гирдо-гирдига нақшлар ишланган. Баъзи китобларда эса ёзувнинг бир неча хат услуби аралаш қўлланганини кузатамиз. Мажмуаларда асар сарлавҳалари, муайян ўринлар, одатда бошқа рангда, хос услубда ёзилган. Қўлёзмаларда матн билан нақшлар ўзаро уйғунлашиб кетган.

Темурийлар даври обидалари ичида Язд хаттотлик мактаби намояндаларининг асарлари китобат тарихида алоҳида ўрин тутди. Язд шахрида битилган ноёб қўлёзмалардан бири Мансур бахши қаламидан чиққан мажмуадир. Ҳозир китоб Британия Музейида Ог.8193 рақам остида сақланмоқда. Қўлёзма темурийлар давридан қолган уйғур ёзувли энг гўзал обидалардан бири, кито-

бат санъатининг ажойиб намунаси. Матн эътибор билан кўчирилган, саҳифалари геометрик шакллар ва ислимий нақшлар-ла безалган. Уйғур ёзувли матн 16 қатордан тўғри чизиқ бўйлаб ёки саҳифаларга ишланган геометрик шакллар орасига битилган. Мансур бахши ушбу мажмуани 1432 йили кўчирган.

Мажмуага уйғур хати билан Хоразмийнинг “Муҳаббатнома” достони, диний-фалсафий мазмундаги “Сирожу-л-қулуб”, “Масъала китоби”, “Роҳату-л-қулуб” асарлари, шунингдек, Мансур бахшининг қасидаси, Мавлоно Лутфийнинг тўрт ғазали, Қамбар ўғлининг учта, Жавҳарий, Қосим, Сайийднинг биттадан ғазали ва бир нечта тўртлик битилган. Ҳошияга араб ёзувида Камол Исмоил Исфохонийнинг (XIII аср) форсий девони битилган. Сўнгги икки бетининг ҳошиясига эса уйғур хати билан Рашидиддин Ватвот “Сод калима”-сининг бир бўлаги кўчирилган. У араб ва форс тилидадир.

Умуман, уйғур ёзувли қўлёзмалар ўз даврининг ажойиб намуналари сифатида ўзбек китобат санъати тарихида катта ўрин тутди.

Ислом даври асарларининг анъанавий компонентлари (одоби таълиф)

Китобат санъатида асар яратиш одоби (“одоби тасниф” ёки “одоби таълиф”) га каттиқ риоя қилинган. Одоби таълифнинг талаблари бундай:

(1) Асар қайси соҳага оид бўлмасин Аллоҳнинг номи билан, яъни “Бисмиллоҳир раҳмонир раҳийм” деб бошланган. Буни манбашуносликда “басмала” дейилади.

Басмала, таомилга кўра, араб тилида берилган. Лекин, шунга қарамай, айрим мутафаккирлар ўз асарларини она тилидаги басмала билан бошлаганлар. Фирдавсий ўз “Шоҳнома”сида басмалани форсчада берган.

Юсуф Хос Ҳожиб ўзининг “Қутадғу билиг” асарида басмалани туркий тилда келтирган. Мана ўша туркийси:

*Bayat atī birlä sözüg başladim,
Törütän, igidgän, keçürgän idim.*

Ушбу байтда кечган *Bayat atī birlä* бирикмаси “Аллоҳнинг номини ёд этиб” маъносини беради. Айни бирикмада арабий бас-

мала (*Bi-smi-l-lāhi-r-rahmāni-r-rahim*) назарда тугилади; *Bayat atī birlā sözüg başladim deīmlganda* “Аллоҳнинг номи билан сўзни бошладим” / “Бисмиллоҳ билан сўзни бошладим” деган маъно бор.

Жумладаги *bayat atī* бирикмаси алоҳида олинганда арабий басмаладаги *ismi-l-lāh* га тенг келади. Кейинги сатрдаги *törütkān, igidgān, kečürgān idim* жумласи эса арабий басмаладаги *rahmāni-r-rahim* сифатларининг шарҳи бўлиб келмоқда.

“Кутадғу билиг”да кечган *bayat atī birlā* бирикмаси кейинги давр туркий асарларида *Haq atī birlā / Haq yādī birlā* шаклларида ҳам қўлланган. Масалан, Алишер Навоий ўзининг ислом фарзларига бағишланган “Сирожу-л-муслимин” асарини шундай бошлайди:

*Ču yondum hāma-yi muškin šamāma,
Qīlay Haq yādī birlā zebnāma.*

Ёки Бобурнинг “Мубайян” асари шундай байт билан бошланади:

*Haqqa hamd-u sanā adā qıldim,
Haq atī birlā ibtidā qıldim.*

“Мубайян”нинг *Haq atī birlā ibtidā qıldim* бошловчи жумласи “Кутадғу билиг”даги *Bayat atī birlā sözüg başladim* нинг ўзидир.

“Ҳайрату-л-абзор” дostonида Алишер Навоий басмаланинг шоирона шарҳини берган.

(2) Басмаладан сўнг Аллоҳ ҳамди (мақтов) берилади. Унда Аллоҳнинг сифатлари, Исмининг азалийлиги, Раҳмонлиги, Раҳимлилиги, ягоналиги, абадийлиги, боргоҳи (саройи)нинг ҳашама, илми уммонининг бепоёнлиги, яратувчилиги, кечирувчанлиги, марҳаматлилигига ҳамд айтилади.

Масалан, Навоийнинг “Муножот” асаридаги ҳамдни келтирамиз.

“Илоҳи, азамат ва жабарут” – (улуғлик ва қудрат) – сенинг ҳукму фармонингда, азалиятингга бидоят йўқ ва абадиятингга ниҳоят йўқ. Даҳр гулшанида ҳар гиёҳу яфроғ сенинг ҳамдингга зоҳир ва сипеҳр анжуманида ҳар ҳарфу авроқ – сенинг неъматингга шокир. Жамолиятинг бўстонида секиз учмоқ – бир райҳони дилнавоз ва жамолиятинг зиндонида етти тамуғ бир самуми жонгудоз (жон қийновчи ўтли жамол), ҳашматинг боргоҳи бир жанма (зарра) – меҳри мунир ва санъатинг коргоҳида бир лавҳа – сипеҳри асир. Юз бу оламча мавжуд этай десанг “кун фаякун” (бўл деса бўлади) иборати анга кофий ва минг ончани маъдум (йўқ) этай

десанг, “Ҳабоан мансуро” (тўзиган чанг) ишорати анга вофий (бас). Ваҳдоният сифатида шарикун валаддин мубарро (озод) ва фардоният (ягоналик) сифатида волиду валаддин муарро (ҳоли). Илминг дарёсидин ҳар гавҳар нужум дураридин (юлдузлар дурри) покрок, мулкунг саҳросида ҳар лола қуёш машғалидин оташнокрок. Бемонандингингга (ўхшамаслик) “Лайса камисли ҳи шайбун” (унга ўхшаш нарса йўқ) гувоҳи содик, бебайвандлигингга “Лам ялид ва лам юлад” (унга ўхшаш нарса йўқ) далили мувофик. Ҳар негаким ташбеҳ қилинса, ўхшамассен, яхши боқилса, ул сендин дурур ва сен ул эмассен. Ҳамдингга такаллум аҳли тили қосир (қурсурли), сипосингда (мақтов) мутакаллимлар ажздин (мажолсиз) мутахаййир (хайратда). Бу бобда “Ла нуҳси саноан алайка”.

(3) Наът. Унда Муҳаммад (с.а.в) пайғамбар мадҳ этилади. Унинг охирги пайғамбар эканлиги, мўъжизалари, Унга Қуръони карим нозил этилгани, меърожга эришгани таъриф қилинади.

Масалан, “Муножот”даги наът: (Мақтовингни айтиб тугатиш маҳол) мазкур бўлур, ҳар неча балоғат лофин урган (сўзамолликда лоф урган) дам урмаса, маъзур бўлур (узрли). Улки “қунту набийян ва одаму байналмон ватин” (Одам ато) сув билан тупрок таркибида ётган давридаёқ мен (Муҳаммад) пайғамбар эдим) мазмуни ила анбиёга муқаддамдур, “Раҳматан лил-оламин ва Хотамун набиййн” (Олам Раҳмати ва пайғамбарларнинг охиргиси) мантиқи ила аларга муаххар (охирги) ва Хотамдур, Ҳабиби Хазрати Илоҳ Муҳаммад Расулulloҳ саллоллоҳи алайҳи васалламдур. Юз йигирма тўрт минг анбиёи мурсал хилқатидин мурод ул барча анга хайл ва ўн секиз минг олам ихтироъидин мақсуд – ул ва офариниш (яратмиш) анга туфайл (сабаб) Нубувват (пайғамбарлик) тахтида Хумоюн фарҳи (бахтли бош) узра тож, анбиёву расул хайлида соҳибмеърож (қўкка кўтарилишга эришган), аввалину охирин халқи анинг шафоатиға муҳтож.

Буроқи иноят анинг марқаби (от) улви хироми (баланд ва йўрға) ва Жибрили ҳидоят анинг пайки барқгоми (яшиндек тез), лайлат ул-меърож анинг Шабистони ва (Ли мабаллоҳи вақтун (менга Аллоҳ билан бўлмоқлик учун вақт бор) анинг мақоми “Салавотуллоҳи алайҳа ва аъло олиҳий-тоййибин ва асҳобихий-тоҳирин” (“Аллоҳнинг салом ва раҳматлари ул зотга ва пок оила аъзоларига ва тоза саҳобаларига бўлсин”).

(1) “Нияти тасниф” – асарни яратишдаги бош мақсад, ёзилиш сабаблари баён этилади. Навоий бу ерда шу мавзуда қалам тебратган салафларини ёдга олади ва уларни таърифлаб ўтади. Масалан, “Хамса” таркибидаги дostonларда Навоий – Низомий Ганжавий, Хусрав Деҳлавий, Абдурахмон Жомийга алоҳида боблар ажратиб, мавзуга алоқадор фикрларни таъриф қилади.

(2) Асар бағишланган шахс васф этилади.

(3) Муаллиф ўзи ҳақида маълумот беради, ўз хоҳишу истагини билдиради. Бунга риоя қилиш шарт ҳисобланмаган.

Муаллифлар ўз асарларига махсус муқаддима ёки дебочалар (шеърӣ девонларга) ёзганлар. Уларда ҳам “одоби тасниф”га риоя қилинган.

Сарлавҳалар. Муаллифлар сарлавҳаларга алоҳида эътибор билан қараганлар. Чунки сарлавҳалар боб, фасл, қисмлар мундарижасидан хабардор қилиши билан бирга, уларга бадиий уҳдалар (поэтик нагрузка) ҳам юклатилган. Сарлавҳада сажъ усулини қўллаш ҳам анъана бўлган.

Шарқ шеърӣятаида сарлавҳа бериш расм бўлмаган. Фақат қитъаларга сарлавҳа қўйилган. Лекин Навоий «Хазойину-л-маоний» даги қофияда 32 ҳарфга ғазал битар экан, ҳар бир ҳарф аввалида сарлавҳа бериб боради.

Масалан: “Алиф” ҳарфининг офатларининг ибтидоси.., “Жим” ҳарфининг жамилаларининг жилваси.., “Ре” ҳарфининг ранглари-нинг рустохези (ғавғоси).., “Син” ҳарфининг сийбарларининг савдоси.., “Мим” ҳарфининг маҳбубларининг малоҳати...

Сарлавҳалардаги сўзларнинг ҳақиқий ва мажозий маънолари идрок этилса, рамзий жиҳатлари очилса, шоир шеърӣятининг мавзуи, мазмун доираси англашилади.

Навоий “Хамса”си сарлавҳаларига ҳам муайян ғоявий-эстетик вазибалар юкланган. Ҳар бобнинг асосий мазмунини баён этади.

“Фарҳод ва Ширин”дан биргина мисол келтирамиз. Дostonнинг 13 фаслига шундай сарлавҳа қўйилган: Шаҳзода Фарҳодга “асасмоу танзилу мин ассамо” ҳукми билан ишқ сипеҳри авжидин номдорлиқ насиб бўлмоқ ва шавқ гулшанида ғунча эрканида гулдек кўнглаки чок, балки булбулдек кўнгли ғамнок бўлмоқ ва дард муаллими мактабида ишқ кутуби лафз-балафз, балки муҳаббат авроқин ҳарф-бахарф уқимоқ ва диловарлик майдонида шижоат варзишини қиличдек тез этиб, ўқдек тузатмак ва замон

киноварларидин худдек саромад ва найзадек сарафроз бўлмоғи” (яъни, шаҳзода Фарҳод “исмлар осмондин тушади” ҳукми билан ишқ осмони юксаклигидан машҳурлик насиб этгани ва шавқ гулшанида ғунча эканида (ёш эканида) гул каби қўйлаги чок, балки булбулдек кўнгли ғамнок бўлгани ва дард мактабида ишқ китобларини сўзма-сўз, муҳаббат варақларини ҳарфма-ҳарф ўқигани, қахрамонлик майдонида шижоат машини қиличдек чархлаб, ўқдек тўғрилагани ва замон қасосларидан темир бош кийими учидек баландга кўтарилгани ва найзадек юксалгани ҳақида).

Мазкур сарлавҳа бобнинг асосий мундарижасидан дарак беради. Фарҳодга унинг исми Ҳолиқ томонидан берилгани, унинг қисмати исмидаги ҳар бир ҳарфда ёзиладиган (Ф – фирок, Р – рашк, Ҳ – ҳажр, О – ох, Д - дард) сўзларнинг маъно ўрнига эга бўлиши, яна фар – “нур”, ҳед – “бошловчи, элтувчи” каби бу исм маъноси борлиги ҳақида ва ёшлигидан фарҳод кўп салоҳият ва фазилатларга эга бўлиши, ўн тўрт ёшга кирганда эса кўп ишлар, қахрамонликларга қодир бўлиши ана шу сарлавҳали фаслда баён этилади.

Навоий “Ҳайрату-л-аброр”нинг тўққизинчи мақолотига шундай сарлавҳа қўяди: “Ишқ ўти тарифи даҳим, шуъласи бало саҳросининг лолалари ва аҳғари балокаш кўнгул парчалари дурур ва меҳнат (машаққат) қаро исми анинг тутуни ва бу шомнинг муҳтарак (ёнган, порлаган) кавкаблари (юлдузлари) анинг учқуни дурур. Ва хусн анвориқим (нурлари), мунча ўтга боис, анинг барқидин (чақмоғидан) бир ламъа (ёлкин) ва мунча ҳароратга муъжиб (ажабланарли), анинг куёшидин бир ашқъа (нур) дурур”.

Бу сарлавҳадаги ҳар сўз, ҳар ибора бобда ёпиқ тарзда қаламга олинади. Ишқнинг кўнгиларни фатх этувчи таърифи ҳам мажозий, ҳам ҳақиқий йўналишда берилади (яъни: ҳам зоҳирӣй, ҳам ботинӣй маънолари). Навоий дostonларидаги сарлавҳаларда маъно мазмун билан бирга, ҳис-ҳаяжон уйғотишга ҳам эътибор қилинган.

Дебочалар. Дебочалар, асосан, девонларга ёзилади ва насрий асарларга ёзиладиган муқаддималардан фарқ қилади. Дебочаларни алоҳида жанр деб ҳам ҳисоблайдилар. Уларда шоир ўз девони мундарижаси, ўз ҳасби ҳолига оид маълумотларни, адабий-эстетик қарашларини баён қилади. Улар кўпинча анъанага кўра анчайин дабдабали услубда битилади. Дебочаларда наср билан назм қаришиқ келади. Котиб ёки девон тартиб этувчилар томонидан ёзилган дебочалар мазмунига кўра сўзбоши ўрнида қаралади.

Шеърда ёзилган дебочалар ҳам мавжуд. Хусрав Дехлавий беш девонини алоҳида номлаб (“Тухфату-л-сиғар”, “Васату-л-ҳаёт”, “Гуррату-л-камол”, “Бадияу-н-нақия”, “Ниҳояту-л-камол”), ҳар бирига насрий дебоча ёзган.

Жомий Навоий тавсияси билан “Фотиҳату-ш-шабоб”, “Воситату-л-икд” ва “Хотимату-л-ҳаёт” деб номланган девонларига дебочалар ёзган.

Манбаларда Навоий ўзининг иккинчи расмий девони “Наводиру-н-ниҳоя”га дебоча ёзган дейилади. Лекин у бизгача етиб келмаган ёки топилганича йўқ. Биринчи расмий девони “Бадоеу-л-бидоя” ва “Хазойину-л-маоний” (унинг таркибида) девон: “Ғаройибу-с-сиғар”, “Наводиру-ш-шабоб”, “Бадоеу-л-васат” ва “Фавойиду-л-кибар”га ёзган дебочалари нашр этилган. Навоий дебочаларида шоир шахсиятининг айрим қирралари ўз аксини топган. Шеъриятидаги ғоя ва шаклнинг боғлиқлиги, салафларига муносабати, шох ва шоир Хусайн Бойқарога бахшида таърифлар беради.

Кейинги даврларда Нодири, Нодир Узлат, Амирий, Огаҳий, Мунис, Шавкий, Фақирий, Табибий ва бошқа шоирлар ҳам ўз девонларига дебочалар ёзганлар.

Асарнинг охирида унинг ёзилган йилига оид таърих, дуо, истаклар ёзилган. Уни, қўлёзмалар фехристини (каталогини) тузувчилар колофон деб аташган. Колофонлардаги маълумотлар, асосан, арабча берилган. Уларда котибнинг исми ва китобат қилинган сана ҳам кўрсатилган.

Ислом даври қабртошларидаги ёзувлар

Маълумки, қабртошлар ўтмишнинг ўзига хос санъат асари, архитектура ёдгорлиги бўлиб, уларни тайёрлаш жуда катта меҳнат ва маҳоратни талаб этган. Бошлаб ёдгорлик учун ноёб ва қимматли тош танланган. Тарихий манбаларда бундай тошлар ҳуқумдорлар буйруғига кўра баъзан узок ўлкалардан ташиб келтирилганлиги ҳақида маълумотлар бор. Келтирилган ашё тош йўнувчи уста(сангрез)га топширилган. У тошни йўниб сандиксимон ёки бешиксимон шаклга солган. Бу орада тошга битилгучи ёдноматни ҳам тайёрлаб қўйилган. Матн, одатда, олим, муаррих ё шоирлар, диний уламолар томонидан тузилар эди. Улуғ шахсларга аталган ёдномани тузиш учун баъзан улар орасида танлов ҳам

ўтказилган. Оқибат, матнлардан энг маъқули, талабга жавоб берадигани танлаб олиниб, хаттотга топширилган. Тошни безашда наққошнинг хизмати алоҳида ўрин тутади. У силлиқланган тошнинг юзаси ва ён бағирларини нақшлар ҳамда ислом санъатида оммалашган геометрик шакллар билан безаган. Ҳарқалай, кейинги жараён хаттот билан ҳамкорликда бажарилган дея оламиз. Чунки, тошнинг қанчалик гўзал чиқиши хаттот ва наққошнинг ҳамкорликдаги меҳнатига боғлиқ эди. Бу юмушлар тугагач, тош сангтарошга топширилган. Сўнгги ва энг заҳматли ишни сангтарош якунлаган. Шундай қилиб, чиройли бир қабртошни тайёрлаш учун ойлаб вақт сарфланган.

Ўрта аср ислом маданияти тарихида турли маданият ва санъат марказларида сангтарошлик мактаблари шаклланиши маълум. Бу даврларда, айниқса, самарқанд-кеш сангтарошлик мактаби шухрат қозонган. Самарқанд-кеш усталарининг ишларини бошқа ҳудудлардаги ёдгорликларда ҳам кузатамиз. Бу усталарнинг меҳнатига талаб катта бўлган ва эътиборли шахслар хотирасига қабртош ясаш учун улар таклиф этилган.

Шакли, ишланишига кўра турли даврларда яратилган қабртошлар бир-бирдан фарқланиб туради. Қабртошларнинг юксак даражада ишланган, классик тури сандик кўринишидадир. Биз уларни шартли равишда “сандиксимон” қабртошлар деб атадик. Шундай аталса-да, уларнинг тепа қисми бўртган, айвон пештоки шаклида. Ҳатто тошнинг тўрт устунни ҳам кўпинча сарой устунлари шаклида. Умумий қиёфаси эски туркистон архитектурасига мансуб гўзал бир уйни эслатади. Бунда чуқур маъно мужассам: қабр марҳумнинг уйи деган тасаввур бор. Сандиксимон қабртошлар, кўпроқ, XIV–XVI асрларда кенг тарқалган. Ёдгорлик шакли, унинг безаклари марҳумнинг тириклиги чоғида жамиятда тутган мавқеи ва ёшига ҳам боғлиқ бўлган. Хонлар, султонлар, амирлар, шайхлар қабрига ўрнатилган тошлар ниҳоятда гўзал ва салобатли. Уларни ўз даврининг ажойиб архитектура обидалари санаш мумкин.

Қабртошларнинг яна бир хили “бешиксимон” тошлардир. Улар бешик шаклида тайёрланган (инсон чақалоқлигида бешикда улғайгани каби унинг сўнг ери ҳам бешикдай осойишта бўлуви ният қилинган бунинг билан). Баъзилари икки бўлақдан иборат: асоси сандиксимон ишланиб, усти бешик кўринишида. Бешиктошларнинг тарихи ҳам узок. Бундай тошлар ҳам марҳумнинг

тириклигидаги даражаси, ёшига қараб ишланган. Айниқса, ўспирин ва гўдак ўтганларнинг қабртошлари кичик ва бежиримлиги билан ажралиб туради.

Шартли равишда “рельссимон” деб аталаётган қабртошлар, нисбатан, кейинги даврларга мансубдир. Улар кўринишдан қирқма темир йўл рельсига ўхшайди. Шакли жўн, безаклари ҳам йўқ ҳисоб. Мархумнинг нисбатан қуйроқ амалда эканидан далолат беради. Иктисодий таназзул даврида бундай тошлар кенгроқ тарқалган.

Шакли, ишланиши жиҳатидан Қашқадарё вилоятининг Қамашти туманида жойлашган Ҳазрати Лангар зиёратгоҳидаги қабртошлар бошқа қабртошлардан буткул айрилиб туради. Мақбара ичидан бир неча қабр жой олган. Биринчи қабр устига тобутсимон тош қўйилган. Лекин тобутсимон тошнинг ёзуви йўқ. Тошнинг бош томонига тепаси меҳроб шаклидаги тошлавҳ (стела) тикланган. Мархум хотирасига аталган ёзув мана шу тошлавҳда.

Иккинчи қабр устидаги ёдгорлик ҳам шундай шаклда. Қабрнинг бош томонига лавҳ тикланиб, ёзув ана шу лавҳга битилган. Лавҳнинг терс томонига ҳам рамка ишланиб, остига меҳроб чизилган. Рамкага *Lahu-l-hukmi va alayhi yurja'u:n* (Ҳукм Уникидир ва Унга қайтадилар) деб ёзилган. Остидаги меҳробда эса ёзув йўқ. Учинчи қабртошнинг ишланиши ҳам шундай. Ундаги лавҳнинг терс томонида ҳам аввалгисидай ёзуви бор.

Усталар мазкур тошлавҳларни маҳорат билан ишлаганлар, уларнинг хати ҳам ниҳоятда гўзал. Умуман, мазкур қабртошларни ўз даврининг энг ажойиб санъат ва архитектура, эпиграфик ёдгорликлари сифатида баҳолаш мумкин.

Ёдгорликлар ичида трапеция кўринишидагиларини ҳам учратамиз.

Қабртошларнинг анча кейинги даврларда оммалашган симёғоч асоси шаклида ишланганлари ҳам бор. Кеш-Шаҳрисабз тева-рак худудларида бундай тошлар жуда оз. Бундай қабртошлар Жиззах вилояти Бахмал туманидаги эски қабристонларда бор. У ерда симёғоч асоси шаклидаги тошлар ниҳоятда кенг тарқалган.

Қабртошлар орасида сополак шаклидагилари ҳам бор. Бундай тошларнинг шакли оддий бўлиб, уларга нақшлар берилган. Ёзуви ҳам чиройли.

XIV асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида қайроқ шаклидаги тошлар кенг тарқалган. Буларнинг шакли оддий, безаклари ҳам

йўқ. Тошга асосан, басмала ҳамда мархумнинг исми-шарифи, ўлимнинг санаси битилган, холос. Бундай тошларни Самарқанд вилоятининг Челек туманидаги эски қабристонларда учратамиз.

Ёдгорликлар орасида қабр-сандиқ ҳам алоҳида ўрин тутди. Бу худудларда қабр-сандиқлар, асосан, тахтадан ишланган. Шунинг учун ҳам улар муҳофазага олинган бинолар, кўпинча, мақбаралардаги қабрларга қўйилган. Одатда, қабр-сандиқ ўзининг ишланиши, безаклари жиҳатидан қабртошлардан қолишмайди. Табиийки, бундай ёдгорликлар улуғ кишиларнинг қабрига қўйилган. Афсуски, кунимизгача бундай ёдгорликлар жуда оз сақланган. Худди шундай қабр-сандиқ Китоб туманидаги Султон Саид Аҳмад (Ҳазрати Башир) мақбарасида бор. Уни айни турдаги санъат ёдгорликларининг гўзал намуналаридан бири деб санаш мумкин. Ёдгорлик яхши сақланган. Фақат у айни чоғда гўр устидан четга олиб қўйилибди. Бу ерлик қарияларнинг сўзига қараганда, қабр-сандиқ аввал гўр устида турган. Кейинчалик қабрга янги мрамар ўрнатилгач, четга олиб қўйилган. Афтидан, мазкур қабр-сандиқ 300–330 йиллар бурун ясалган чиқар.

Ислом даври қабртошларида матнга жиддий эътибор қаратилган. Бу давр қабртошларидаги матн ўз тузилиши, матн танлаш принципига кўра Ўрта Осиё халқлари томонидан анча бурун, бошқа диний эътиқодлар даврида яратилган эпиграфик матнлардан фарқ қилади. Муслим хотирасига ўрнатилган қабртош ислом маданиятининг муҳим ёдгорлигидир. Бу давр тошларидаги матн буткул исломий руҳда. Табиийки, ёднома матни тошнинг тузилиши, кимга аталаётганига қараб танланган. Ёдгорликларда мархумга оид тарихий маълумотлардан ташқари ислом эътиқодидаги тушунчалар, Қуръони карим оятлари жой олган. Чунончи, эътиборли кишилар шарафига битилган ёднома басмала билан бошланади. Бундан ташқари тошга Аллоҳнинг исми-сифатлари (асмау-л-хусна) битилган. Уларнинг сони турлича: ўта эътиборли ёдгорликларда 99 та, бошқаларида 66 ёки 33 та келтирилади. Тошга баъзан *Allah, Muhammad* сўзлари ҳам битилган. Шунингдек, матнда Қуръони каримдан оятлар ҳам келтирилган.

Матн ичида марсиялар, баъзан шарқ классикларининг теран фалсафий байтлари ҳам жой олган. Ва, энг асосийси, матнда мархум ҳақидаги маълумотлар алоҳида ер эгаллайди. Сандиксимон қабртошларда бундай маълумотлар тошнинг бош ва оёғ кўнда-

лангига битилган. Бош томонда ушбу марқад кимга тегишли эканлиги таъкидланса, оёқ томонда ўлимнинг таърихи берилади.

Тош қанчалик соддалашган сари ундаги матн ҳам оддийлашиб, қисқара боради. Айрим тошларда басмала, мархумнинг исми-шарифи ва ўлимнинг санаси қайд этилган, холос.

Ислом даврида яратилган қабртошлар уч тилли: арабча, форсий ҳамда туркий. Ёдгорликларда басмала, асмау-л-хусна, Қуръони каримдан олинган оятлар арабча шаклда келтирилган. Марсия ва шеърлар, кўпинча, форсийда келади. Мархумга оид қайдлар, ўлимнинг тарихи XIV–XVI асрларда, кўпинча, араб тилида бўлиб, булар билан олдинма-кетин форсчада ҳам ёзила бошлайди. Кейинги даврларда мархум ҳақидаги қайдлар туркийда бериладиган бўлди.

Қабртошлардаги безаклар ҳам эътиборга молик. Тошларга кўпинча меҳроб тасвири туширилган. Баъзи тошларнинг безаклари ниҳоятда бой, таърифига сўз ожиз. Ҳатто қирраларига ишланган устунчалар ҳам нақшинкор. Устунчалар ишланишига кўра уч хил: морпеч (кулала илон), кунгираддор ҳамда безаксиз устун шаклида. Яна бир жиҳати, тошларнинг юз томонига ромашка гул, юлдузчалар ўйиб туширилган. Бу шакл, афтидан, шамдон вазифасини бажарган кўринади.

Яна тошларга ислом тушунчасидаги абадият белгиси (свастика)ни тушириш ҳам мумкин бўлган.

Ёзув тошларга ўйиб ёки бўртма шаклда битилган. Хат услуби кўпда сулс, сулси насх, шунингдек, насх ва настаълиқда. Баъзи тошларда *Allah, Muhammad* сўзлари ҳамда матндаги муҳим ўринлар рамкаларга олиниб, куфийда ҳам ёзилар эди.

Сўрок ва топшириқлар:

1. *Ўйгур ёзувли қўлёзма китоб, унинг турлари ҳақида маълумот беринг.*
2. *Қўлёзма китоб ва унинг яратилиши ҳақида маълумот беринг.*
3. *Китоб тайёрлаш усуллари: қўлёзма, ксилография, тошбосма китоб, потхи китоб, ўрама китоб, дафтар хусусида тўлиқ маълумот йиғинг.*
4. *Ислом даври асарларининг анъанавий компонентлари ҳақида сўзлаб беринг.*
5. *Ислом даври қабртошларидаги матнлар тўғрисида билганларингизни сўзланг.*

УЧИНЧИ БЎЛИМ

КИТОБАТ САНЪАТИ

Таянч тушунчалар: *ёзув қуроллари, ёзув материали; китобнинг бадий безаклари: шамс (форзац), тугро, лавҳа, унвон (заставка), зарварақ (шмуцтитул), қўш зарварақ, сарлавҳа, доира, миниатюра, жадвал, геометрик шакллар, нақш ва зийнатлар, хат тури (услуби), хат ранги.*

Эътибор қаратиладиган масалалар:

- Шарқ китобат санъати.
- Ёзув ёдгорликларининг материали
- Ёзув қуроллари
- Хаттотлар ҳақида маълумот.
- Қўлёзма китобларнинг бадий безаклари.
- Наққошлик санъати.
- Машхур мусаввирлар.

Шарқ китобат санъати қадим анъаналарга эга. Асарларни кўчириш – хаттотлик санъати, уларни безаш – лаввоҳ, мусаввир, саҳҳофлик соҳасида жуда кўп назарий, тарихий ва амалий масалаларни ёритиб берувчи асарлар яратилган. Ушбу қўлланмада Ўрта Осиё халқлари китобат санъати тарихини ёритишда Яъқуб бин Ҳасан Саррож Шерозийнинг “Тухфату-л-муҳиббин”, Муҳаммад Шарифнинг “Рисолаи хаттотон”, Идрис Махдум Рожийнинг “Рисолаи хутнализон”, Ҳабибнинг “Хат ва хаттотон”, Хусрав Дехлавийнинг “Эъжоди Хусравий”, Давлатшоҳ Самарқандий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоийнинг тазкиралари, А. Мурадовнинг “Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан”, “Шарқ миниатюра мактаблари”, Россия, Тожикистон ва ўзбек олимларининг китобат санъати, бадий безакларига оид асарларда келтирилган маълумотлардан фойдаланилди.

Ёзув ёдгорликларининг материали

Ўрта ва Марказий Осиё халқларининг маданияти тарихида ёзув тошларга, сопол буюмлар, металлдан ишланган ашёларга,

чарм, ёғоч ва қоғозга битилган. Ёзувлар қандай материалга ёзилишига қараб, фанда турли соҳаларга бўлинади. Тош, сопол буюмлар, деворий ёзувларни *эпиграфика*, қоғозга битилган ёзувларни *палеография* ўрганади. Тангалардаги ёзувлар эса *нумизматика* ўрганади.

Тош. Тарихда монументал мақсадлардаги матнлар учун тошдан фойдаланилган. Марказий Осиёдан топилган энг эски монументал ёзувлар Биринчи ва Иккинчи кўк турк хоқонлиқлари, уйғур хоқонлиқлари даврига мансуб.

Ислом даврида ҳам монументал матнларни ёзуш учун тошдан кенг фойдаланилган.

Сопол. Қадимда кенг тарқалган ёзув материалидир. Ёзув кўза ва турли идишлар, сополақларнинг сиртига битилган. Бошлаб сопол буюмлардаги ёзувлар кулолнинг белгиси, буюмнинг эгаси, идишнинг сифими, унинг нимани сақлашга мўлжаллангани каби маълумотларни акс эттирган. Кейинчалик йирик матнлар учун ҳам сополдан фойдаланиладиган бўлди, ҳатто сополдаги матн бадий-эстетик вазифани ҳам бажарган. Суғдда таълим жараёнида сополдан ҳам фойдаланилгани маълум.

Металл. Қадимий ёзув ашёларидан биридир. Қилич, пичок, металлдан (олтин, кумуш, мис ва б.) ишланган идишлар сиртига матн битиш эскидан бор.

Чарм. Ўрта Осиё халқлари чармдан ёзув материали сифатида кенг фойдаланган. «Авеста» китоби ўн икки минг кийик терисига ёзилганлиги ҳақида ривоятлар бор. Шунингдек, суғд, уйғур, ҳатто араб ёзувли ёдгорлиқлар ичида ҳам терига ёзилганлари учрайди.

Ёғоч. Ёзув материали сифатида ёғочдан ҳам кенг фойдаланилган. Масалан, Муғ тоғидан топилган 80 та ёдгорликдан 23 таси ёғочда. Бунда кўпроқ тол ёғочни ишлатишган. У кесиб олинган, постлогидан тозалаб, узунасига ўртасидан иккига ажратилган. Кейин айна шаклда силлиқлаб, қуритилган. Ёзув ёғочнинг текис ёғига ҳам, дўнгалак сиртига ҳам ёзилаверган.

Уйғур ёзувидаги таёқчаларнинг шакли бир оз фарқли. Улар пайраха ёки хатчўп кўринишида бўлиб, ёзуви иккала сиртига битилган.

Мақтаб таълимида тахтадан кенг фойдаланилган. Матнни ёзиб ўрганиш жараёнида тахтанинг имкониятлари қўл келган.

Қоғоз. Қўлёзма китобларнинг қоғози икки хил: энг қадимгиси шарқ қоғозидир. Унинг турлари бўлган: самарқанд қоғози, хуросон ёки хирот қоғози, кўкон қоғози. Кейинчалик Туркистон билан Россия ўртасида савдо муносабатлари ўрнатилгандан сўнг, рус қоғозлари ҳам кириб келди.

Қоғоз ғоят сифатли бўлмоғи даркор. XV асрларда Самарқанд ва Бухоро қоғозлари энг яхши ҳисобланган. Булар икки хил бўлган:

(1) Фақат ипак лослардан (пахта толасини кўшмай) тайёрланган. Бу қоғоз пишиқ, чиройли, тоза, силлиқ бўлган. Уни “қоғози абрешилит” деб аталган.

(2) Ярим ипак ва ярим каноп толаларидан тайёрланган. Уни “қоғози нимкатоний” деб аташган. Бу ҳам пишиқ, яхши, оҳорли бўлган.

Қоғознинг орқа ва ўнгига буғдой унидан қилинган аталасимон елим (оҳор) юпка қилиб суртилган ва сояда қуририлган. Сўнгра ақиқдан тайёрланган дандон (тиш) ёки чиғаноқ (мухра) билан ишлов берилган. Маълумки, қоғозни ялтироқ қилиш учун етти мартагача пардоз берилган. Хаттот мабодо хато қилиб қўйса, хатни абр — юмшоқ булутни сувлаб хато ўчирилган, кейин бир оз крахмал суртиб қуририлган. Қоғоз яна кўчиришга яроқли ҳолга келган.

“Ҳафт ранг” ва “абри баҳор” номли қоғозлар муқованинг ички томонига ишлатилган. Бадий безакли қўлёзманинг ҳошияси учун турли рангдаги ҳошия қоғози ишлатилган. Уни эҳтиёткорлик билан матн кўчирилган саҳифа атрофига ёпиштирилган.

Қоғозларни тайёрлаш ишларини маҳсус қоғозрез (уста) бажарган.

Ёзув қуроллари

Қалам. Эскида котиблар қамиш ва хат чўплардан фойдаланишган. Қаламчалар қамишнинг маҳсус навидан йўниб ишланган.

Қаламдон. Қалимни сақлаш учун хизмат қилган. Унинг тайёрланишига ҳам алоҳида этибор берилган. Қаламдон қоғоз бўтқаси, гипс аралашмасидан ясалган, бадий зийнатланган, расмлар билан безатилган. Қаламдон, шунингдек, мисдан ҳам ишланган. Унга кумуш қадама нақшлар солинган. Унга хато кетган ёзувларни ўчириш учун абр — юмшоқ булут парчаси ҳам солиб қўйилган.

Довот. Сиёҳ сақланадиган идиш довот дейилган. Довотлар якка, кўшалок, баъзан тўрт идишли бўлиб, уларда турли сиёҳлар сақланар эди.

Сиёҳ. Асос эътибори билан қора рангда бўлади. Унинг таркиб навлари ва тайёрлаш усуллари китобат санъатига оид манбаларда баён этилган. Сиёҳдонга ипаклос солинади. Бу қамишдан қоғозга сиёҳ томмаслигини таъминлайди ва сиёҳ тўкилиб кетмайди.

Қадимги турклар сиёҳни *qara* деган. Матнлар, асосан, қора сиёҳда битилган. Ўрни билан қизил ва бошқа рангдаги сиёҳлардан ҳам фойдаланилган. Бошқа ранглар кўпинча матннинг муайян бўлақларини ажратишга хизмат қилган.

Бўёк. Қоя ва тош ёзувлари, деворий ёзувлар, айрим санъат асарларига битилган матнларда бўёқдан фойдаланилган.

Хаттотлик санъати

Хаттотлик саъатида қуйидагиларга алоҳида эътибор қаратилади:

Қалам тарошловчи. Устоз хаттотдан сўраган эканлар:

- Шогирдларнигиздан ким энг гўзал ёзади?

- Қаламтарошлиги тезроғи.

Қаламтарошлиқда тўрт асл бор.

(1) Қалам қора қамишдан ғоят сулб (қаттиқ) бўлиши керак. Қалам тарошловчи бунга зийраклик ва эҳтиётлик билан қараши зарур.

(2) Қалам риху (эркин-озод) бўлиши керак.

(3) Қалам мўътадил ҳолатда бўлиши керак.

(4) Яна бири қалам тарошловчи риоя қиладиган одоб, қаламни йўнганда майда чиқиндиларни куйдирмай, дарахтлар тагига тўқади, токи оёқ ости бўлмағай. Қалам кесиш (“қат қамиш” дейилади) га катта эътибор қилиши лозим.

Қамиш қаламнинг учи чиқарилганда ўртасидан озгина узунасига ёрилади. Бу ёрикни “шак” дейилади. Ўнг томондаги шак “унсий”, чапдагиси “ваҳший” (у ингичкароқ бўлади) дейилади. Унсий ваҳшийдан узунроқ бўлади. Қалам уч бармоқ билан маҳкам тутилади. Ҳарфлар гўзал ёзилиши учун қалам эҳтиётлик билан юргизилади, қалам учи ўткир ва пок бўлмоғи даркор.

Китобат санъатининг энг масъул намояндаси, хаттот – котибдир. Котиб яхши фазилатли, ўқимишли ва покиза, сийратли, ғоят комил устод тарбиясини кўрган одам бўлиши керак.

Ундан иш жараёнида қандай ўтириш, хотирини жамлаш, ўз хунари учун керакли курулларни қаерда ва қандай жойлаштиришга алоҳида аҳамият бериши лозим. Масалан, бир неча қалам, сиёҳ, миҳбар – сиёҳдон, қаламтарошлар (тўрт хилдан кам бўлмаган), қоғоз (турли хил); маққаламни тузатиб турадиган суяк парчаси, муҳра, ўчирғич, сақирлот – юмшоқ жунли мато парчаси (қаламни тозалаб туриш учун); бир парча чарм (китобат қилинаётганда қоғоз унинг устига қўйилади), чизғич; кичкина кафча – сиёҳдонга сув қуйиб туриш учун; кичкина қаламтарош; сиёҳдон четдаги қотган чиркларни тозалаб туриш учун; жадвал қалами ва чизғич ҳамда икки паркер (циркуль); яна бир қалам, бир бигиз, бир игна, мистар (чизик тортилган қоғоз, унинг устига қоғоз қўйиб ёзилади).

Мистар қалин картон ёки бир неча варақ қалин, пишиқ қоғозлар тикилган ҳолатда тайёрланади. Унинг устига кўчириладиган матнга кўра тўғри ёки қия қилиб йўғон ипак тортилади.

Хаттот мистар устига қоғоз қўйиб, кафтлари билан қоғозда унинг излари қолиши учун қаттиқ босади, бу излар чизик йўл бўлиб, матнни текис кўчириш имконини беради.

Лаввоҳ. Хаттот кўчирган матнни рангдор чизикли жадвал ичига, хошияни эса қизил ёки ҳаворанг чизик ичига олади. Ҳошия агар рангдор бўлиши керак эса, лаввоҳ бўёқли қоғозлардан керакли қисмини оҳиста кесиб олиб, хошияга ёпиштириб чиқади. Ёпиштирилган жойларни эса лаввоҳ олтин суви ёки рангли кашталар билан пардалантиради. Лаввоҳ бадий безакли қўлёзмаларга оддий найдан қилинган махсус асбоб билан сатрлар, мисралар орасига зарҳал, қизил ёки ложувардан афшон – сочма безак беради. Хошияларда ўсимликлар, гуллар ва ҳайвонот дунёсининг нафис тасвирлари ва олтин сувли жим-жималар ҳам берилар эди.

Қўлёзмаларнинг аввалги варроқларидаги “унвоҳ” ёки “сарлавҳа” деб аталган безакли нақшлар билан ўралгин қисмларини ҳам лаввоҳ бажаради. Лаввоҳ ҳар бир асар мазмунидан келиб чиқиб, матн кўчирилишидан олдин бир ёки иккита фронтиспись – асосий мазмунни тасвирлайдиган ва титул саҳифаси ёнида ҳар икки саҳифадаги яхлит расм тайёрлайди.

Фронтиспись ғоят жимжимадор ишланади. Олтин сувлар билан унга гул ва япроқлар расми билан, шунингдек, геометрик нақшлар солинади.

Масалан, “Хамса” каби алоҳида дostonлардан таркиб топган асарларнинг ҳар бири аввалида алоҳида фронтиспись берилиб, ўртасида асар ва муаллиф номлари ёзилади.

Мусаввир (рассом). Мусаввир қўлёзма мазмунига қўра сюжетли расм – миниатюралар ишлар, хаттот бўш қолдирган саҳифаларни улар билан тўлдирар эди.

Мусаввир хунарига оид асбоблар – сарқалам (нозикқалам – перо), мўйқалам, турли бўёқлар бўлиб, уларни рассом ўзи тайёрлар, бўёқлар паста каби ҳолатга келтирилиб, уларга олтин ва кумуш суви қўшиларди.

Ниҳоят, қўлёзма **сахҳоф** (муқовасоз) қўлига ўтади.

Муқова картон қийқиндиларидан ёки бир қанча пишиқ қоғоз варақлари ёпиштирилиб тайёрланади. Қоғозлар бўтқасимон сўюқлик ҳолига келтирилгач, махсус қолипга қуйилиб қотирилар эди. Тайёр ҳолда уни «мағзийи рехта», «қуйма картон» деб аталарди.

Жилд учун яна қопқокжилд ҳам ишланади. Уларга энг пухта, энг яхши саҳтиён тери танланади. Бу соҳада “чарми ҳамадоний” деган Ҳамадоннинг оч жигарранг, ялтироқ чарми ажралиб турган. Муқова ва қопқокжилдни тайёрлаш жараёни ғоят мураккаб бўлган. Унда “ҳафтжўш” деб аталган бостирма тахтачалар (штамповка) га бўрттирма турли-туман расмлар, нақшлар ишланган. Уларни тахтачалар ёки исканжага солиб оҳиста-оҳиста қисиб қуритилган.

Қўлёзма китобларнинг бадий безаклари

Қўлёзма китобларнинг бадий беаги уларга ишланган шамс (форзац), туғро, лавҳа, унвон (заставка), зарварақ (шмуцтитул), қўш зарварақ, сарлавҳа, доира, миниатюра, жадвал, геометрик шакллар, нақш ва зийнатлар, хат тури (услуги), хат ранги, хотимада акс этган.

Шамс (форзац). Санъатнинг бу нафис тури энг нодир китобларга ишланган. Кўриниши: асарнинг илк саҳифасига ёруғлик сочиб турган кун тасвирли нақш ишланиб, ўртасига асар номи ёзилади. Аксар ҳолларда саҳифанинг тевараги ҳам нақшга ўралган бўлади.

Туғро. Баъзи қўлёзма китоблар илк саҳифасининг орқа томонига қорада чизилган белгилар шаклида бўлади. Бу белги давлатнинг ёки китобни қўчиртирган амалдорнинг белгисидир.

Лавҳа. Китобнинг икки саҳифасига ўзаро симметрик қилиб ўта нафис ҳолда ишланади. Безак марказида тўртбурчак қолдирилиб, унга матн битилади.

Унвон (заставка). Нодир қўлёзма таркибидаги асарлар қўп ҳолларда унвон билан очилади. Унвон асар бош бетининг учдан бирига ишланади. Баъзан унинг ичига асарнинг номи ёки басмала ёзилади.

Зарварақ (шмуцтитул). Илк саҳифанинг бутун юзига зарҳалли сурат ишланади. Икки бетга ишлангани қўш зарварақ дейилади.

Сарлавҳа. Одатда, асосий матндан ажратилиб, бошқа рангда битилади. Сарлавҳа шамс, лавҳа, унвон, жадвалларга ҳам битилган бўлади.

Доира. Нодир девонларда қўп учрайди. У шеърларни ажратишга хизмат қилади.

Миниатюра. Дostonлар, тарихий асарларнинг ноёб нусхаларига асар сюжетига мос ҳолда ишланади. Диний китобларда миниатюра у қадар қўп эмас. Улар, асосан, нақшлар билан зийнатланган.

Жадвал. Қўлёзмаларда жадвал (рамка) ҳам бадий безак бўлади. Улар бир чизикли, икки, уч чизикли, оддий ва зарҳал жадваллар бўлади. Жадвал чизилмаган қўлёзмалар ҳам қўп.

Геометрик шакллар. Баъзи ноёб китобларга турли геометрик шакллар ҳам ишланади.

Нақш ва зийнатлар. Ноёб қўлёзмаларда саҳифа юзига ёки матн теварагига турли кўриниш ва рангдаги нақшлар ишланган, ўсимлик ва гуллар тасвири берилган.

Хат тури (услуги). Шарқ қўлёзмаларида хат услуги ҳам китоб кўркини таъминлайди.

Хат ранги. Қўлёзмаларда хат ранги ҳам катта ўрин тутаяди. Айрим китобларда асосий матн қорада, сарлавҳалар, муҳим ўринлар қизилда ажратиб берилган.

Хотима. Қўлёзманинг охириги бетига матн тугагандан сўнг учбурчак чизилиб, баъзан нақшга олинаяди. Бу «хотима» аталади. Хотимага таърих битилади. Хотиманинг ёзувсизи ҳам бўлади.

Матннинг техник жиҳозлари: матннинг жойлашув тартиби, асосий матн, асосий матнни айириб кўрсатувчи белгилар, хошия, пойгир (погинация), таърих (сана).

Қўлёзма китобларнинг муқоваси. Муқова қуйидаги қисмлардан ташкил топади: ўнг ва терс қисми “тоқа” дейилади, тоқаларни бирлаштириб турувчи ён қисми “таяки” бўлади, муқова-

ларнинг очкичи “лабаки”, жузларни бирлаштириб турувчи қисми “шеъроза”, қопқокли муқоваларнинг устки қисмидаги ярим бетни энлайдиган ёпқичи “лаъба” дейилади.

Хаттотлар

Араб алифбоси, хат санъати, номлари, ёзув тарихи ҳақидаги маълумотлар қўлланмаамизнинг аввалги бўлимларида берилган эди. Бу ерда машхур хаттотлар ҳақида А. Муродов асаридан олинган ва бошқа маълумотларни келтирамиз.

Ўрта Осиёда китобат санъати асосан Амир Темур ва темурийлар даврида кенг йўлга қўйилди. Бунинг сабабларидан бири мўғуллар истилоси даврида кўп асарлар ёндирилган, яроқсиз ҳолга келтирилган эди. Уларни сақланиб қолган нусхалардан қайта кўчириш, китобат санъати ҳақида махсус асарлар яратиш кун тартибига қўйилди. Бу соҳада Хуросон пойтахти Ҳирот ўрнак бўларли мавқега кўтарилган эди. Шохрух Мирзо даврида шакллана бошлаган Ҳирот хаттотлик мактаби Бойсунгур Мирзо ташаббуси ва ҳомийлигида раванқ топган эди. Қирқ қўлёзма асосида Фирдавсий «Шохнома»сини кўчириш, бадий безаклар билан таъминлаш, унга миниатюралар яратишнинг ўзигина бу соҳада китобат санъатига дахлдор ижодкорлар Ҳирот маданий марказига тўпланганлигидан дарак беради.

XVI асрда темурийлар салтанати инқирозга юз тутгач, бу соҳадаги моҳир хаттот ва рассомлар Бухорога келган эдилар. Бу ерда ўзига хос бир Бухоро хаттотлик мактаби ривожлана бошлаган эди. XVIII асрда Муҳаммад Раҳимхон I ва Муҳаммад Раҳимхон II замонасида Хоразмда, шу даврда Қўқонда китобат санъати раванқ топа бошлайди.

XIX асрда Тошкентда тошбосма вужудга келган эди.

Ҳирот мактабини бошқарган Бойсунгур Мирзо ҳузурида Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Газкирату-ш-шуаро» асарида калтирилишича, қирқ нафар моҳир хаттот мунтазам равишда китоблар кўчирган. Бойсунгур Мирзонинг ўзи сулс хатининг устаси бўлган. Унинг атрофида Аҳмад Румий, Мир Имед, Мирзо Аҳмад, Дарвеш Абдулмажид Толқоний, Шамс Бойсунғурий, Хожа Абдулқодир Гўянда, Хожи Мақсуд, Мирзо Миракий, Бадиуззамон Мирзо – насталиқ хатини гўзал ёзган.

Алишер Навоий замонида Муҳаммад Котиб ҳаёти давомида Жомий асарларини кўчирган.

Хожа Мир Али Табрзий “Қиблату-л-кутуб” (котиблар қибласи) деган лақабга сазовор бўлган. Уни Султонали Машҳадий насх ва таълиқ хатидин насталиқ хатини ихтиро қилди, деб таърифлайди. Амир Темур даврида яшаган бу котибнинг шогирдлари Мавлоно Жаъфар ва Мирабдулхайлар шуҳрат топган эдилар.

Мавлоний Симий шоир, хаттот ва иншо санъатида моҳир бўлган. Султонали Машҳадий “Хаттотлар шоҳи” лақабини олган бу хаттот насталиқ хатида тенгсиз бўлган. У Навоийнинг “Илк девон” деб юритилаётган, шогирдлари, мухлислари тартиб берган девонини ва бошқа девонларини ҳам кўчирган:

Султон Али Машҳадий шогирдларидан:

Зайнуддин Маҳмуд, Султон Муҳаммад Нур, Султон Муҳаммад Хандон, Мавлоно Муҳаммад Қосим, Мавлоно Алоуддин ўз маҳоратлари билан ажралиб турганлар. Султон Алининг бир қанча истеъдодли шогирдлари Машҳадда яшаб, ўз хунарларини юксалтириб борганлар. Султон Али Қойимий ҳам Жомий асарларини кўчирган.

Амир Дўст Тералий Бобур Мирзо хизматида бўлган. Абдулжамил котиб эса Навоий “Хамса”сини кўчирган ва шоирга бу нусха ғоят манзур бўлган. У Навоийнинг махсус котиби ҳисобланган. Дарвеш Муҳаммад Токий Ҳиравий шоир ва хаттот Навоий девонлари ва Жомий асарларини кўчирган.

Султон Муҳаммад Хандон Султон Али Машҳадийнинг севимли ва кучли шогирдларидан бўлган. Навоий хизматида бўлган. Табиатан хушчақчақ бўлгани учун унга “Хандон” лақабини беришган. Бу хаттот муаммо соҳасида ва мусиқада ҳам машхур бўлган. У найни яхши чалган.

Султон Муҳаммад Нур, Мирзо Ҳабиб, Кармон Ҳувар, Муҳаммад Ҳусайн Боҳарзий, Қосимшоҳ устозлик даражасига етишган Султон Муҳаммад Хандон шогирдларидан бўлганлар. Мавлоно Дарвеш Муҳаммад Самарқандий, шоир ва хаттот, Хожа Абдуллоҳ Марварид Баёний, шоир, хаттот ва мусиқачи бўлганлар. Бошқа котиблар ҳақида А. Мурадов асарида маълумотлар мавжуд.

Бухоро мактаби намояндalarидан Пирмуҳаммад Сўфий, Бухорий, Миразд Бухорий, Султон Муҳаммад Бухорий, Мавлоно Самих, Устод Жаҳонгир, Мирак Бухорий, Мирали Ҳиравий, Дўст

Муҳаммад каби хаттотлар, музахҳиб (кўлёмаларга безак берувчи) шоир ҳам бўлганлар. Хат санъатининг аксар турларини пухта билганлар. Бухоро мактаби намояндalари санъати анъаналари XX асрга қадар давом этган. Уларнинг бу шарафли ишлари тугайли жуда катта ҳажмдаги кадрятларимиз сақланиб қолган. Улар орасида Муҳаммад Шариф Садр Зиё каби маърифатли зотнинг китобхонаси ғоят бой бўлган, у биринчилардан бўлиб ўз китобхонасидаги китобларнинг илмий каталогини тузган. Садр Зиё яхши хаттот ҳам бўлган.

Самарқанд хаттотлик мактабида ҳам атоқли санъаткорлар фаолиятда бўлганлар. Улардан олтмишга яқин ўрганилган ва ўрганилмаган хаттотлар номи ва маълумотлар А. Муродов китобида келтирилади.

Хоразм мактаби XVI асрдан XIX аср сўнгига қадар адиб оламидаги машҳур асарлар (жумладан Фирдавсий “Шохнома”си, Жомийнинг “Хафт авранг”) ҳамда ўз ҳудудларида яратилган турли бадиий, илмий, тарихий асарларни кўчирганлар.

Улар орасида Ҳамдалиий, Нависий Хоразмий настаълик услубига янгилик киритган Абдурахмон Хоразмий, унинг ўғли Анисий Хоразмий ва Абдузоҳир котиб хаттотлик санъатига оид “Саводи таълим” асарини ёзган машҳур шоир, таржимон Мунис Хоразмий ҳамда Муҳаммад Юсуф Рожий (шоир, мусиқашунос, таржимон), Комил Хоразмий (уста хаттот, наққош ва бастакор), Абдураззоқ Факирий (шоир, хаттот) – насх, сулс, райҳоний ва бошқа хатлар устаси Муҳаммад Юсуф Чокар (шоир, мусиқашунос, хаттот), Муҳаммад Юсуф Баёний (шоир, тарихчи, табиб, таржимон, мусиқашунос ва хаттот)дан олдин ва кейин ўтган олтмишга яқин ижодкор ва улар кўчирган асарлар ҳақида маълумотлар мавжуд.

Фарғона мактаби хусусида сўз Заҳириддин Муҳаммад Бобурдан бошланади. У давлат арбоби, саркарда, шоир, олим, тарихчи ва ихтирочи хаттотдир. XVI–XVIII асрларда Фарғонада Навоий асарлари кўплаб кўчирилган. Кўкон хонларининг ичида шеърят соҳасида Фузулийга эргашган шоирлар бўлгани учун ҳам, Фузулий асарлари каби китобат қилинган. Қирққа яқин хаттот XX асрга қадар фаолиятда бўлган.

Тошкент хаттотлари китобат санъатининг турли йўналишдаги намояндalари ҳақида ўзининг “Бадоеу-л-вақоъ” асарида маълумот берган Маҳмуд Восифий, Жалолиддин Юсуф Шоший Муҳаммад

Шайх Тошкандий Саййидхўжа ўғли (наسخ устаси), Обидий, Шоший (настаълик ва ёкутий хат устаси), Хожи Абдулваҳҳобхўжа Мухркан (гўзал, нақшдор муҳрлар ясаган), Қори Фазлуллоҳ Миржалол ўғли Алмай (шоир, олим, машҳур “Калила ва Димна” таржимони, ўз тирноқларини хат ёзишга мослаб ўстирган хаттот), Муҳаммад Шохмурод Котиб (шикаста устаси). Бу устод Тошкентда Лихтин, Бердиёнбек, Каминский, Ильин, Порце ва бошқалар ташкил қилган литографияда кўлёмалар кўчиришда фаол бўлган. Навоийнинг “Ғаройибу-с-сиғар”, “Наводиру-ш-шабоб” девонларини, “Хамса” дostonларини, Жомий асарлари, Фузулий, Ҳофиз Шерозий, Амририй девонлари шулар жумласидандир. Шохмурод котиб шогирдларидан ўн тўрт номни устознинг истеъдодли шогирди, олим ва котиб А. Муродов ўз асарида келтирган. Шунингдек, Тошкент мактаби намояндalаридан яна йигирма нафар котиб, улар орасида Ибодулла Одилов ҳақида ҳам маълумот беради.

Наққошлик санъати

Наққошлик Шарқ халқларининг қадимий-амалий санъати ҳисобланади.

Китобат санъати тарихида нафис тасвир яратган машҳур миниатюрachi устозларнинг ўрни беқиёсдир. Наққошларнинг меҳнат қуроллари нақш режаси, мўйқалам, чизғич, лок, бўёк, бўз мато бўлган.

Наққошлик усул ва шакллари хилма-хилдир. Асосан “ислимиий” (гуллар) ва “грех” (тугунли, бурама банд) деб аталган.

Китобат санъатидан ташқари наққошлар деворларга нақшлар ишлаганлар.

Бу санъат мактабларидан Самарқанд мусаввирлари асарлари жуда кам сақланиб қолганини олимларимиз эътироф этадилар.

Самарқанд мактаби намуналаридан:

(1) Илми нужумга оид кўлёммага ишланган тасвирлар (Париж Миллий кутубхонасида сақланмоқда).

(2) Осмон жисмлари ва юлдузлар олами тасвирланган 50 дан ортиқ расмлар мажмуаси (АҚШ Метрополит музейида сақланмоқда).

(3) “Шохнома”га номаълум мусаввир ишлаган кўлёмма.

(4) “Шохнома” кўлёммасига ишланган миниатюралар.

(5) “Шохнома”га ишланган миниатюралар (бир қисми Британия музейида, бир қисми эса Лондондаги Честер Бинти мажмуасида сақланмоқда).

(6) Машхур мусаввир Абдулхай (самарқандлик) чизган ўрдак расми ва жанг сахнаси (Берлин музейида сақланмоқда).

(7) Саъдий “Тулистон”нига Абдулхай ишлаган миниатюралар. Хаттот Султон Али Машҳадий.

(8) Номалум тазкирага ишланган 12 та тасвир (Истанбулдаги Мусулмон санъати музейида сақланмоқда”).

(9) Халил Султоннинг 2 та расми (Истанбулдаги Юлдуз кутубхонасида сақланмоқда).

(10) Абдурахмон Жомийнинг “Силсилоту-з-заҳоб” достонига Пир Аҳмад Боғишамолий ишланган суратлар (Санкт-Петербургдаги Салтиков-Шчедрин кутубхонасида сақланмоқда).

(11) Улуғбек расми (АҚШ, Вашингтон Фрея санъат саройида сақланмоқда).

Ҳирот нафис тасвир мактаби намуналари, асосан, қуйидагилардан иборат:

(1) “Калила ва Димна” нинг икки нусхасига ишланган расмлар (Эрондаги Коҳи гулистон музейида сақланмоқда).

(2) Саъдийнинг “Тулистон”ига Жаъфар Табризий ишлаган миниатюралар.

(3) “Калила ва Димна”га ишланган миниатюралар (Истанбул Тўпқопи саройи кутубхонасида сақланади).

(4) Бойсунғур Мирзо ишлаган тасвирлар (Истанбул Тўпқопи саройи кутубхонасида сақланади).

(5) Ғиёсиддин Наққош ишлаган миниатюралар.

(6) Низомий Ганжавий “Панж ганжи”га ишланган миниатюралар.

(7) Жомий девонига ишланган тасвирлар ва 16 та миниатюра (Нью-Йорк Метрополит музейида сақланмоқда).

(8) Навоийнинг “Ғаройибу-с-сиғар” девонига ишланган 5 та миниатюра.

(9) Ҳусайн Воиз Кошифийнинг “Ахлоқи Муҳсиний” асарига Мир Али Ҳиравий чизган 22 та миниатюра; хаттот ҳам ўзи.

Машхур наққош ва мусаввирлар

Мирак Наққош (Амир Рухулло – Камолиддин Бехзоднинг устози – вафоти 1507 й.). У Ҳусайн Бойқаро ва Навоий топшириғига кўра қатор масжид ва мадрасалар, пештоқ ҳамда деворларига кито-

балар (ёзувли нақшлар) ишлаган. Мирак Наққош Низомий Ганжавий “Панж ганж” ига 5 та миниатюра ишлаган. Бу асарга Бехзод ишлаган миниатюралар ҳам бор (Британия музейида сақланмоқда).

Камолиддин Бехзод. 1455 йил Ҳиротда камбағал хунарманд оиласида туғилган. Бехзоднинг камолотга етишувида Ҳирот адабий-маданий муҳити ва Навоий катта роль ўйнаган. У 1487 йил Ҳусайн Бойқаронинг фармони билан Ҳирот салтанати кутубхонасига бошлиқ қилиб тайинланади. 1507 йил Ҳиротни ишғол қилган Шайбонийхон 1510 йил сафавийлар Ҳиротни босиб олганда Бехзод шу ҳукмдорлар ҳомийлигида ижод қилади. 1512 йил Шоҳ Исмоил Сафавий Бехзодни бир гуруҳ шогирдлари билан Табризга олиб кетади ва 1522 йили китобхона бошлиғи этиб тайинлайди. Бу йилларда Бехзод ҳаёти бирмунча оғир кечган. Унинг Шоҳ Исмоил Сафавий расми бурчагига шикаста қаламли “фақир Бехзод жанги шутурон” (туялар жанги) асари тагига қалами шикаста “Номурод фақир Бехзод” деб имзо чеккани бежиз эмас. 1524 йили Шоҳ Исмоил Сафавий вафотидан сўнг тахтга ўтирган унинг ўғли Шоҳ Тахмасп даврида катта обрў қозонди. Салтанат китобхонасини бошқарди.

Бехзод 1537 йили Ҳиротда вафот қилди. Кўҳи Мухтор тоғи этагидаги қабристонга дафн этилади. Баъзи манбаларда Бехзод Табризда вафот қилган дейилган.

Бехзод ишлаган миниатюра ва портретлар:

(1) Шарафиддин Али Яздий “Зафарнома”сига ишланган миниатюралар.

(2) Ҳусайн Бойқаро мажлислари тасвир этилган расмлар мураққаси (альбоми), 40 дан ортик миниатюраси бор (Франция, Лувр музейида сақланади).

(3) Жомийнинг “Соломон ва Абсол” достонига ишланган миниатюралар (йўқолиб кетган).

(4) Ҳиротдаги “Боғи беҳишт” тасвири. Манбаларда ғоят таъриф қилинади. Лекин у ҳам бизгача етиб келмаган.

(5) Хусрав Дехлавий “Хамса”сига ишланган 33 та миниатюра (Берлин миллий кутубхонасида сақланади).

(6) Саъдийнинг “Бўстон” асарига ишланган миниатюралар (Мисрдаги Қоҳира музейида сақланмоқда).

(7) Ҳусайн Бойқаро портрети (Мисрдаги Дорул кутуб китобхонасида сақланмоқда).

(8) Низомий “Панж ганж”ига ишланган миниатюралар. Бехзод, Қосим Али, Чехракушо ва Оқо Мирак мўйқаламига мансуб.

(9) Саъдий “Тулистон”ига ишланган миниатюралар (Қохира миллий кутубхонасида сақланмоқда).

(10) Жомий портрети (Эрон, Хазрати Ризо кутубхонасида сақланади).

(11) “Дарвешлар ракси”. Жомий девони таркибида (АҚШ, Метрополит музейида сақланади).

(12) Кампир ва ёш йигит тасвири. Тоғ, дарё қирғоғи манзараси гўзал акс этган (АҚШда Нью-Йорк Говеркьян шахсий коллекциясида сақланади).

(13) Баҳромгўр овда. Низомий “Хафт пайкар” достонига ишланган миниатюралар.

(14) Шоҳ Тахмасп – Шоҳ Исмоил Сафавий расми (Париждаги Лувр музейида сақланмоқда).

(15) Абдурахмон Жомийнинг жияни шоир Абдуллоҳ Хотифий расми.

(16) Муҳаммад Шайбонийхон расми.

Бехзод чизган яна 12 та миниатюра Қохирада нашр этилган “Бехзод миниатюра мактабига оид мўъжаз тасвирлардан намуналар” деб номланган Муҳаммад Мустафо тайёрлаган мажмуада мавжуд. Улар орасида “Хусайн Бойқаро зиёфати”, “Бир масжид ичидаги манзара”, “Расмий истиқбол”, “Юсуф ва Зулайхо” қисаси Бехзод ва унинг шогирдлари томонидан яратилган.

Бехзоднинг шогирдлари:

Султон Муҳаммад. Табризда яшаган. У машҳур Султон Али Машҳадийнинг ўғли бўлган. Унинг Фирдавсий, Низомий, Ҳофиз асарлари, номаълум бир девон учун яратган миниатюралари ва Шоҳ Тахмасп портрети АҚШдаги Бостон кутубхонасида, Париж мажмуаларида сақланмоқда.

Қосим Али Ҳирот ва Табризда яшаган. Хондамир “Равзату-с-сафо”нинг еттинчи жилдида уни таъриф қилади. Ишлари:

(1) Низомий “Хамса” сига 7 та миниатюра ишлаган.

(2) Навоий девонига ишланган 2 миниатюраси Англияда Оксфорд, Бодлеан кутубхонасида сақланмоқда. “Боғда сўфийлар мажлиси”ни акс эттирган миниатюра катта маҳорат билан ишланган.

(3) Бехзод портрети. Истанбул Донишгоҳи китобхонасида сақланмоқда. Афғон олими А. Ҳабибий, Қосим Али Ҳиротдан Табризга кўчгандан сўнг яратилган деб ёзади.

Навоий девонларига ишланган миниатюралардан улардан бир қанчаси АҚШ Метрополит музейида сақланмоқда.

Дарвеш Муҳаммад. У ҳам Ҳирот мактабининг вакили. Кейинчалик Ҳиндистонда Хумоюн Мирзо саройида фаолият кўрсатган. У ишлаган миниатюралар Ҳамон қўлга киритилмаган.

Устод Муҳаммадий. Султон Муҳаммаднинг ўғли. Асарлари: (1) “Махбус мўғул шахзодаси” тасвири (АҚШ, Бостон тасвирий санъат асарлари музейида, Голобо коллекциясида сақланмоқда).

(2) “Шарафнома”даги шахзода расми (муסיқачилар ва куй эшитувчи шахзода).

(3) Низомий “Хамса”сига ишланган 1 миниатюра, гуллаган дарахт остида қизга йигит қадах тутмоқда (АҚШ, Бостон музейида сақланмоқда).

(4) “Дарвешлар таом устида”.

(5) “Дарвеш ва деҳқонлар тасвири”.

Музаффар Али. Бехзод акасининг ўғли (1505 йили туғилган).

(1) Низомий «Хамса»сига ишланган бир миниатюра (Британия музейида сақланмоқда).

(2) Исфаҳон шахридаги (Эрон) «Чиҳил сутун» қасри безаклари ва расмлари.

(1) “Шоҳнома”га ишланган миниатюралар. Асосан Султон Муҳаммад, иккитаси эса Музаффар Али ва Мирсаид Али қаламига мансуб.

Бехзоднинг Юсуф Мулло, Рустам Али, Шайхзода Хуросоний, Шоҳ Музаффар, Мирсаид Али, Маҳмуд Музаҳҳиб, Абдулло каби истеъдодли шогирдлари бўлган. Улардан рассом ва миниатюрочи Маҳмуд Музаҳҳибнинг 30 га яқин асари маълум. Шулардан Алишер Навоий портрети (Эрон, Машҳад, Осори, Қуддус мажмуасида сақланади). Бу асар 1936 йил АҚШ да “Art Islamica” журналида эълон қилинган. 1940 йилда эса А.А. Семенов рисоласида жигарранг ва оқ бўёқларда эълон қилинди. Бу расм кейинчалик такрор-такрор шоир либослари ва бош кийими ҳамда салласи рангини ҳар гал ўзгартириб нашр қилинди, тақвимларда ҳам берилди. Лекин асл нусхадан “Тафаккур” журнали 1997 йил, 2- сонда Эрон, Машҳад, Қуддус кутубхонасидан С. Ғаниева келтириб нашр қилди.

Абдулло Бухоро тасвирий санъат мактаби вакили, Бехзоднинг шогирди. Ишлари:

(1) Саъдийнинг “Бўстон”ига ишланган тасвир ва миниатюралар. Айримлари Маҳмуд Музаҳҳиб қаламига мансуб (қўлёзма Португалия, Лиссабон К. Гилбенкан коллекциясида сақланмоқда).

(2) “Севишганлар”, “Дийдор” ва “Қатл” деб шартли ном олган миниатюралар М. Весер коллекциясида сақланади.

(3) Жомийнинг “Тухфату-л-аҳрор” номли қасидасига ишланган “Бир чолнинг гўзал қиз билан мулоқоти” миниатюраси.

(4) Саъдий “Бўстон”ига (бухоролик машҳур хаттот кўчирган) ишлаган икки миниатюра (Санкт-Петербургдаги Салтиков-Шчедрин номидаги халқ кутубхонасида сақланмоқда).

2000 йил ноябрида ЮНЕСКО қарори билан Европада “Шарқ Рафаэли” деб таърифланган Камолитдин Бехзод таваллудининг 545 йиллиги жаҳон бўйлаб кенг нишонланди. Ўзбекистонда катта халқаро анжуман, нодир кўргазмалар ўтказилди. Ўзбекистондаги меъморчилик, тасвирий ва амалий безак санъати соҳалари учун Камолитдин Бехзод номидаги Ўзбекистон Давлат Мукофоти таъсис этилди.

Ўзбек рассомлари ичида Бехзод анъаналарини давом эттираётган миниатюра санъати намояндалари ижоди алоҳида таҳсинга лойиқ.

Олим Шарофиддиновнинг Алишер Навоий ҳаёт йўлини ёритишга бағишланган китобида (Тошкент, 1939, лотинча ҳарфда, шу йили рус тилида нашр этилган) занжирбанд шеър расми “Алишер Навоийнинг ўзи ҳақида ўзи ишлаган расм. Ҳирот, 1500 йил” деган изоҳ билан берилган эди. 1940 йил нашр қилинган “Радоначалник узбекской литературы” тўпламида ҳам шу расм А.А. Семёновнинг “Алишер Навоий даврида Ҳирот санъати” мақоласида ҳам берилган эди. Лекин ҳар икки китобда ҳам расм қачон топилгани, асл нусхаси қаерда сақланади – бу ҳақда ҳеч қандай маълумот берилмаган. Кейинчалик ҳам мазкур расм миниатюра ҳақида маълумот учратмадик ва шу соҳа мутахассисларига мурожаат қилдик. 1929 йили Европада Ананд К. Кумарасвами ва Армений Сақисиян тарафидан икки альбом (Париж ва Брюссель) нашри билан санъатшунос олим академик Г.А. Пугаченкованинг шахсий китобхоналарида танишишга муяссар бўлдик (1982 йил, февраль).

В. Голубевнинг Бостон нафис санъатлар музейида сақланаётган Шарқ миниатюралари коллекциясининг муайян қисмини ўз ичига олган Ананд К. Кумарасвами альбомининг 48- саҳифасида учта Ҳирот тасвирий санъати мактабининг намуналари берилган.

Шулардан бири “Занжирбанд шер” тасвиридир. Миниатюранинг икки тарафига ўрама нақш орасида гуллар чизилиб, жадвал тортилган. Юқори чап бурчакда галдор безаклар орасида “Амали амир”, пастки бурчакда эса “Алишер”, шернинг расми остида эса “Амали амир Алишер” деган ёзувлар бор. Бурчаклардаги ҳарфлар қалам билан ёзилмаган, улар гулдор нақшлар солинган оқ ранг-қоғозда ҳарфлар тасвири қолдирилган. Пастдаги ёзув эса сиёҳ билан қаламда битилган.

“Занжирбанд шер” расми А. Сақисиян альбомида 113- рақамда берилган. Ношир 62-63- саҳифаларда Бобурга таяниб, Навоий ҳақида маълумотлар беради ва ўзидан шоирнинг дурустгина расм ҳам бўлганини, “Занжирбанд шер” Бехзоднинг ҳомийси Алишер Навоий мўйқаламига мансуб деб ёзади.

Яна шуни таъкидлаш лозимки, Навоий ўзининг “Тухфату-л-аҳрор” қасидасининг учинчи байтида занжирбанд шер тимсолини келтиради:

*Қайди зийнат масқати фарру шукуҳи Хусравист,
Шери занжири зи шери беша камсавлаттар-аст.*

(Яъни, Зебу зийнатга ҳирс қўйган подшоҳлик шаън-шавкати ва шукуҳини барбод қилишдир. Занжирбанд шернинг савлати ўрмон шерининг савлатидан камроқдир).

Бинобарин, Навоий “Занжирбанд шер” расмини чизган бўлса, ўзини назарда тутдими ёхуд мазкур байтдагидек ғоявий муддасини тасвирий санъат воситасида ифодаламоқчи бўлганми, узул-кесил бир хулосага келиш маҳол.

Кумарасвами альбомида 36 рақами остида Устоз Мурод номли наққошнинг “Занжирбанд шер” тасвирини келтиради. Лекин бу шернинг қиёфаси анчайин тажавузкор.

Кўринадики, “Занжирбанд шер” тимсоли Шарқ миниатюра санъати анъанасида мавжуд бўлган. Хуллас, Навоийга нисбат бурилиб келаётган “Занжирбанд шер” тасвири Европада икки марта нашр этилган. Асл нусхаси эса Бостон (АҚШ) Нафис тасвирий санъат музейида сақланади.

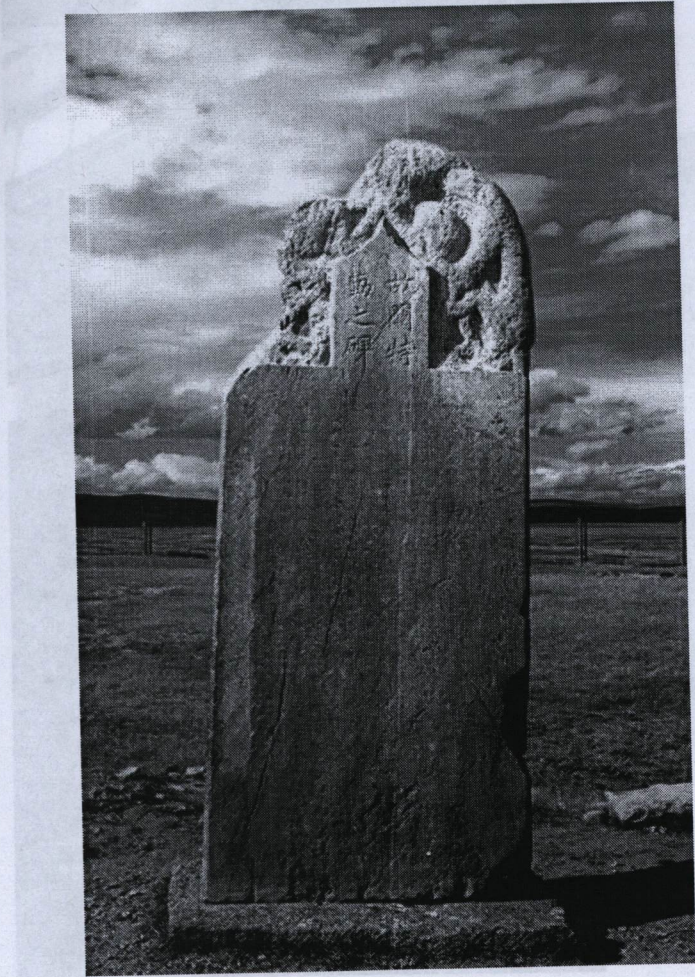
Навоий асарларининг ЎзФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланадиган қўлёзмалари фихристи нашр қилинган.

Шоирнинг куллийлари:

(1) Туркия, Истанбул, Тўпқоши, Реван кутубхонасида китобат қилинган. 901-902 / 1495-1497 йил.

ҚЎШИМЧАЛАР

ЭСКИ ЁЗУВЛАР ВА КИТОБАТ САНЪАТИДАН ЎРНАКЛАР

Кул тигин битиги

Хаттот Дарвеш Муҳаммад Тоқий. Навоийнинг 26 асаридан таркиб топган, 802 варақ. Шоирнинг ўзи тузган дейилади.

(2) Санкт-Петербург Салтиков-Шчедрин номидаги давлат халқ кутубхонасида сақланади. Китобат йили 904 / 1498-1499. Унда фақат ўн икки асар мавжуд. Котиб исми йўқолган қисмларда бўлиши керак дейилади.

(3) Франция, Париж миллий кутубхонаси, китобат йили 932-933 / 1526-1527, котиби – Али Ҳижроний.

(4) Санкт-Петербург Салтиков-Шчедрин номидаги давлат халқ кутубхонасидаги куллиётда 27 асар бор, 227 варақ.

(5) Лондон, Британия қироллиги Осиё жамияти кутубхонаси. 16 асар бор, 632 варақ.

(6) Истанбул Сулаймония кутубхонаси. 26 асар бор, 787 варақ.

Яна Тошкентда давлат Навоий номидаги адабиёт музейи фондида Навоийнинг икки куллиёти сақланади. Уларда 16 ва 18 асар бор.

Истанбул, Реван китобхонаси ва Париж миллий китобхонасидаги куллиёт таркиби бир хил. Уларда “Маҳбубу-л-қулуб” ва “Муаммо рисоласи” ҳамда “Дебоча” ўрин олмаган. Шунингдек, “Девони Фоний”, “Сийтаи зарурия”, “Фусули арбаъа”, “Рисолаи муфрадот” (“Муаммо рисоласи”) ҳам мазкур икки куллиётда мавжуд эмас. Кўринадики, Навоий туркий тилда ёзилган асарларинигина куллиётга киритган.

Навоий “Мажолисун-нафоис”да китобат санъатига дахлдор 24 нафар ижодкор номини келтиради.

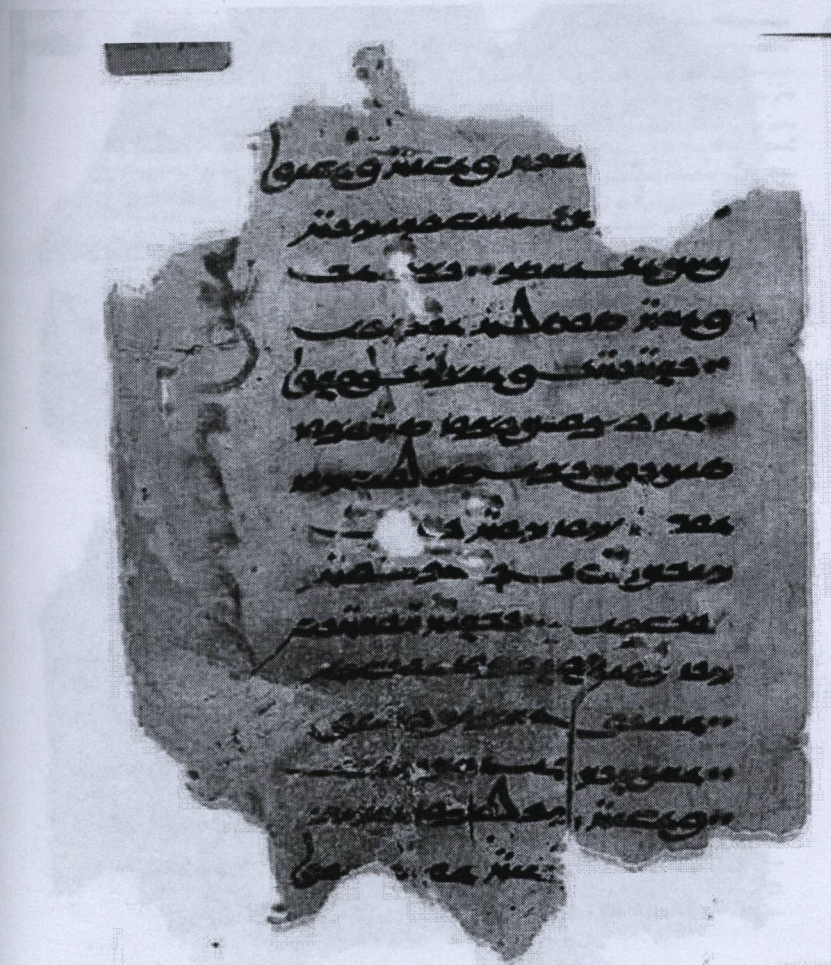
Китобат санъати кейинги асрларда ҳам ривожланди. Тазкира ва бошқа манбаларда маълумотлар мавжуд.

Сўроқ ва топшириқлар:

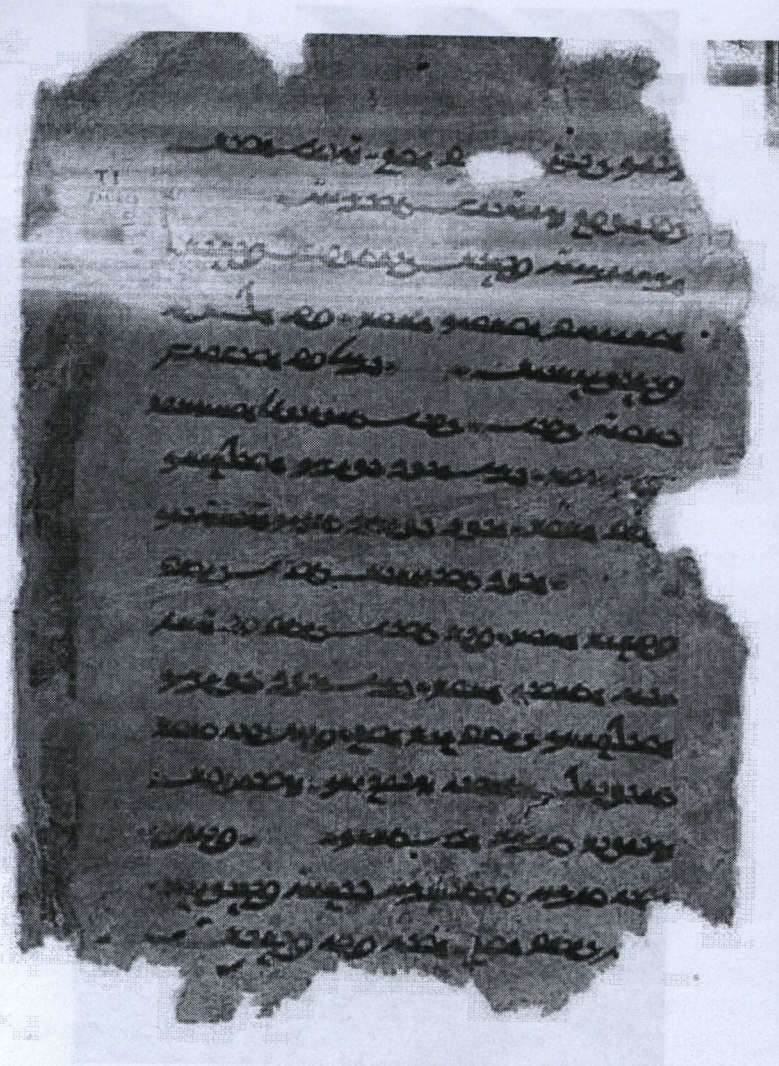
1. Ўрта асрларда хаттотлик санъати қай даража такомил топгани тўғрисида маълумот беринг.
2. Маишхур хаттотлар ҳақида материал йиғинг.
3. Китоб ва унинг бадиий безаклари тўғрисида сўзлаб беринг. Қўлёзма китобнинг бадиий безакларини акс эттирувчи расмлар тўпланг.
4. Маишхур мусаввирлар ҳақида маълумот йиғинг.
5. Шарқ миниатюраси ва унинг ўзига хос жиҳатлари нималарда кўринади?

Билга хоқон битиги

“Хуастуанивт”нинг уйгур ёзуви кўлёмасидан

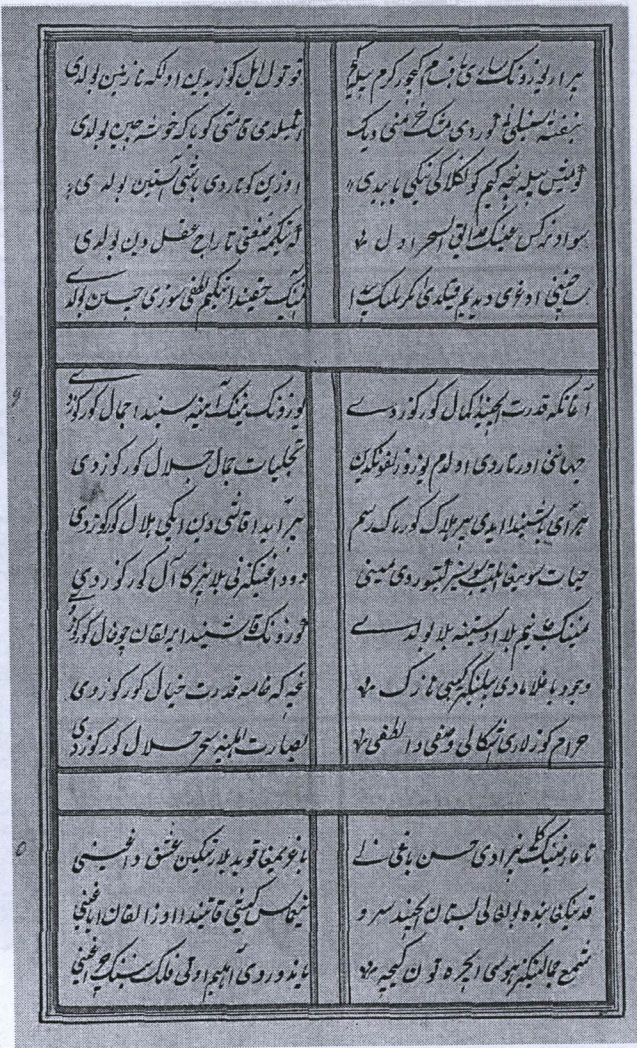
Моний мазмундаги уйғур ёзувли кўлёмза

Handwritten text in Uighur script, arranged in two columns. The text is dense and covers most of the page. There are some marginalia and a small number '30' at the top right. The script is a historical form of Uighur, likely from the 19th or early 20th century.

“Кутадғу билиг”нинг уйғур ёзувли кўлёмзасидан

ЎЗУВ ТАРИХИ ВА КИТОБАТ САНЪАТИ ТЎҒРИСИДА
МАЪЛУМОТ БЕРУВЧИ АДАБИЁТ

1. Абдурахмонов Ф., Рустамов А. Қадимги туркий тил. –Тошкент, 1982.
2. Аманжолов А.С. История и теория древнетюркского письма. –Алматы, 2003.
3. Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. –Алма-Ата, 1971.
4. Ашрафий М.М. Бухарская школа миниатюрной живописи 40-70 гг. XVI в. –Душанбе, 1979.
5. Васильев Д.Д. Графический фонд памятников тюркской рунической письменности Азиатского ареала. –М., 1983.
6. Дирингер Д. Алфавит. –М., 1963.
7. Джумагулов Ч. Эпиграфика Киргизии. 1. –Фрунзе, 1963.
8. Исҳоқов М., Раҳмонов Н., Содиқов Қ., Тўхлиев Б. Ўлмас обидалар (Ўзбекистон халқларининг қадимги ёзма ёдгорликлари бўйича тадқиқотлар). –Тошкент, 1989.
9. Исҳоқов М., Содиқов Қ. Китоб – маънавият кўзгуси. “Тафаккур” журнали. –Тошкент, 1996 (4). 28-35- б.
10. Кади-Ахмед. Трактат о каллиграфах и художниках. –М.-Л., 1947.
11. Кариев А.Ю. Художественно-технические материалы средневековой рукописи. –Баку, 1966.
12. Костыгова Г. И. Образцы каллиграфии Ирана и Средной Азии XIV-XV вв. Т. XVI. –М., 1963.
13. Мадраимов А. Алишер Навоий ва китобат санъати. - Шарқ миниатюра мактаблари. –Тошкент, 1989.
14. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. –М.-Л., 1951.
15. Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. –М.-Л., 1952.
16. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. –М.-Л., 1959.
17. Муниров Қ., Носиров А. Алишер Навоий қўлёзма асарлари каталоги. –Тошкент, 1970.
18. Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. –Тошкент, 1971.
19. Норқулов Н. Камолитдин Беҳзод. –Тошкент, 1964.

Мавлоно Лутфий девони қўлёзмасидан

20. Норқулов Н., Низомиддинов И. *Миниатюра тарихидан лавҳалар.* –Тошкент, 1970.
21. Радлов В.В. *Атлас древностей Монголии. Труды Орхонской экспедиции. I-IV.* –СПБ., 1892, 1893, 1896, 1899.
22. Радлов В.В. *К вопросу об уйгурах.* –СПБ., 1893.
23. Семенов А.А. *Портреты эпохи Навои.* –Ташкент, 1940.
24. Семенов А.А. *Гератская художественная рукопись эпохи Навои и ее творцы.* – Сборник статьи “Алишер Навои”. – М.-Л., 1946.
25. Содиқов Қ. *Қадимги туркий ёзувлар.* –Тошкент, 1995.
26. Содиқов Қ. *Эски уйгур ёзуви.* –Тошкент, 1989.
27. Содиқов Қ. *Аждодларимиз битиги.* –Тошкент, 1990.
28. Содиқов Қ. *Уйгур ёзуви тарихи (Манбаишунослик ва матн-шунослик масалалари).* –Тошкент, 1997.
29. Содиқов Қ. *“Қадимги туркий ёзувлар” ва “Қадимги туркий тил” фанларидан дарс матнлари.* –Тошкент, 2000.
30. Содиқов Қ. *Кўк турк битиглари: матн ва унинг тарихий талқини.* –Тошкент, 2004.
31. Содиқов Қ. *Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилнинг юзага келиши ва тикланиши.* –Тошкент, 2006.
32. Сулаймонов Х. *Алишер Навоий куллиёти қўлёзмалари тадқиқотидан.* // “Адабий мерос”, №3. –Тошкент, 1973.
33. Усмонов О. *Камолддин Бехзод ва унинг наққошлик мактаби.* –Тошкент, 1977.
34. Эшмухамедова М. *“Девони ҳикмат” қўлёзмалари.* –Тошкент, 2003.
35. Шамухамедов А. *Виды арабского письма.* –Ташкент, 1985.
36. *Шайбонийлар қабртошларидаги битиклар. Наширға тайёрловчилар: Б. Бобожонов, А. Мўминов, Ю. Пауль.* –Висбоден, 1997.
37. Қаюмов А., Исҳоқов М., Отахўжаев А., Содиқов Қ. *Қадимги ёзма ёдгорликлар.* –Тошкент, 2000.
38. Sertkaya O.F. *Göktürk Tarihinin Meseleleri.* –Ankara, 1995.
39. Orhun. *Moğolistan Tarihi Eserleri Atlası.* –Ankara, 1995.
40. *Moğolistandaki Türk Anıtları Projesi Albümü. Hazırlayanlar: O.F. Sertkaya, C. Alyılmaz, T. Battulga.* –Ankara, 2001.

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3
БИРИНЧИ БЎЛИМ	
МАРКАЗИЙ ОСИЁ ХАЛҚЛАРИНИНГ	
ЁЗУВ МАДАНИЯТИ ТАРИХИ	6
КЎК ТУРК ЁЗУВИ.....	7
Аждодларимизнинг улуғ кашфиёти	7
Кўк турк алифбосининг имло принциплари	11
Кўк турк ёзуви ёдгорликлари	11
АВЕСТА ЁЗУВИ	15
ҚАДИМГИ ХОРАЗМ ЁЗУВИ.....	15
Суғд алифбоси	16
УЙҒУР ЁЗУВИ	18
Уйғур алифбосининг тизими ва имло принциплари.....	21
Уйғур ёзуви ёдгорликлари.....	23
МОНИЙ ЁЗУВИ	35
БРАҲМА ЁЗУВИ	36
СУРЁНИЙ ЁЗУВИ	36
АРАБ ЁЗУВИ.....	38
АРАБ АЛИФБОСИ АСОСИДАГИ ТУРКИЙ ЁЗУВ.....	38
Араб хатининг турлари	40
СИҒНАҚ ЁЗУВИ.....	42
ХАТТ-И БОБУРИЙ.....	42
ЛОТИН ЁЗУВИ	43
ИККИНЧИ БЎЛИМ	
КИТОБ ТУРЛАРИ	45
Уйғур ёзувли қўлёзма китоб.....	45

Ислом даври асарларининг анъанавий компонентлари (одоби таълиф).....	49
Ислом даври қабртошларидаги ёзувлар	54
УЧИНЧИ БЎЛИМ	
КИТОБАТ САНЪАТИ	59
Ёзув ёдгорликларининг материали.....	59
Ёзув қуроллари	61
Хаттотлик санъати.....	62
Қўлёзма китобларнинг бадийи безаклари	64
Хаттотлар	66
Наққошлик санъати.....	69
Машҳур наққош ва мусаввирлар	70
ҚЎШИМЧАЛАР	
ЭСКИ ЁЗУВЛАР ВА КИТОБАТ САНЪАТИДАН	
ЎРНАКЛАР	77
ЁЗУВ ТАРИХИ ВА КИТОБАТ САНЪАТИ ТЎҒРИСИДА МАЪЛУМОТ БЕРУВЧИ АДАБИЁТ	83

Суйима Ғаниева, Қосимжон Содиқов. Ёзув тарихи ва китобат санъати (ўқув кўлланма). –Т.: ТошДШИ, 2013 88 б.

Техник муҳаррир:

М.М. Зарифов

Компьютер версткаси:

Д.У. Арифжанова,

Н. Раҳматуллаев

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2013 йил 19 апрелдаги 128- сонли буйруғига асосан нашрга тавсия этилган (рўйхатга олиш рақами 128-094)

Босишга рухсат этилди 24.10.2013.

Бичими 60x84 ¹/₁₆. Шартли 5,5 б.т. 100 нусхада босилди.

Тошкент давлат шарқшунослик институти,
100197, Тошкент ш., Шаҳрисабз кўчаси, 25-уй.

© Суйима Ғаниева, Қосимжон Содиқов

© Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2013